

❀ श्रीगौरहरिर्जयति ❀

भक्तभूषणसन्दर्भः

ब्रजाचार्य—

महामहिमश्रीश्रीनारायणभट्टविरचितः

(सानुवादः)

सम्बत् २०२१

प्रथमावृत्ति ५००

मूल्य ५०

प्रकाशक व मुद्रक—

कृष्णदास बाबा

गौरहरि प्रेस, कुसुमसरोवर, राधाकुण्ड

भक्तभूषणसन्दर्भः

—::***::—

नित्यगुणाश्रयमीशं प्रकटितरसिकं च विश्वमाक्रीडम् ।
भजनरसाश्रयमानैर्गम्यं पश्यन् जनो जयति ॥१॥
भक्तालङ्कृतिसन्दर्भे प्रोक्तं प्रकरणं त्रयम् ।
कृष्ण-भक्त-जगद्धाचि क्रमेणैव विचार्यते ॥२॥

ईशं सर्वगुणाश्रयं, प्रकटितरसिकं नित्यसिद्ध एव प्रकटित आविर्भू-
तो यो रसिकस्तं, विश्वं चाक्रीडं क्रीडोपकरणं पश्यन् जनः भक्तः
जयति रसास्वादकतया विराजत इत्यर्थः । कीदृशं ईशं विश्वं च ?
भजनरसाश्रयमानैर्गम्यं भजनरसं आश्रयन्ति यान्यनुमानानि
प्रत्यक्षादिप्रमाणानि तैर्गम्यं विषयीकृतमास्वादयं च । तत्रेशे
केचिद्रूप-रस-गंध-स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-
परत्वापरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-शब्द-बुद्धि-सुख दुःखेच्छा-द्वेष-
प्रयत्न-धर्माधर्म-गुणवत्त्वं बदन्ति । सांख्याः कूटस्थत्वं, तत्तु न
शिष्टादरणीयं यथात्वस्य श्रुताबनुक्तेः । न च सांख्यादीनां गुणत्वं
श्रूयते, न च कूटस्थत्वे भक्तवात्सल्यादयः संभवंति । ततश्च
श्रुतिपुराणप्रसिद्धा ये गुणास्तद्वत्त्वं ज्ञेयम् । तत्र केचित् “अगोत्र-
मवर्णमचक्षुःश्रोत्रं निष्कलं निष्क्रियं निरञ्जनं निष्कलं निलयनो
अस्थूलमरणुबिरजो विमृत्युविशोको बिजिघत्सो विपासः” “यतो
बाचो निवर्तन्ते” “कूटस्थेपीश्वरे आत्मे”त्यादिवाक्यैः कूटस्थत्वं
निर्द्धर्मकत्वमिति बदन्ति । तत्र पृच्छामः- निर्द्धर्मकस्य लोकवे-
दाप्रतीतेः बंध्यापुत्रवत् । किञ्च निर्द्धर्मकत्वं वेदादिप्रमाणगम्यं न
वा? प्रमाणगम्यं चेदागतं सधर्मकत्वमेव । नहि निर्द्धर्मकत्वं
कुत्रापि प्रतीयते । निर्द्धर्मके वस्तुनि सधर्मकत्वप्रतिपादने वेदस्या-
प्रामाण्यं स्यात् । न च “याजमानोऽयं प्रस्तर” इत्यत्र यथा यज्ञ-
साधनधर्मवति धर्मे बाधितेऽपि प्रस्तरशब्दः साधनधर्मपरः प्रमा-
णसहकृतेन वाक्येन यजमानः प्रस्तरं यज्ञसाधनं तद्वदत्रापि सर्व-

स्य वशी सर्वस्य कर्त्तृत्वादौ बाधकवाक्यान्तरसहकृतेन धर्मबाधे
बाक्यार्थसंकोचाल्लक्षणया निर्धर्मकत्वे पर्यवसानं भविष्यतीति
वाच्यं । न चेदस्याप्रामाण्यमिति वाच्यं । धर्मि-धर्मभावस्य
प्रामाणिकत्वे न कुत्रापि भवतानभ्युपगमात् । कल्पितधर्मबाधे
सत्यकाम इत्यादौ सत्यादिपदबाधः स्यात् । नहि निर्धर्मकब्रह्म-
बोधने सत्यादिपदमनुकूलं प्रत्युत प्रतिकूलमेव । किञ्च कुत्रापि
प्रामाणिकत्वे सिद्धे कल्पितत्वं सिध्यति अन्यथा कल्पकप्रमाण-
स्यापि मिथ्यात्वेन कल्पितत्वमयैवासिद्धेः, ओमिति चेत्तर्हि ब्रह्म-
णोऽपि कल्पितत्वे शून्यमेवावशिष्टं स्यात् । निर्धर्मकस्वप्रकाशे
स्वतःसिद्धे ब्रह्मणि नान्यापेक्षेत न शून्यतेति चेन्न, “अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा” “सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य” इत्यादि श्रुति-
स्मृति-सूत्र-गुर्वादयुपदेशानर्थ्यं स्यात् । किञ्च वेदस्य प्रामा-
ण्यमप्रामाण्यं वा प्रामाण्येऽद्वैतासिद्धौ सधर्मकत्वं, अप्रामाण्ये बौद्ध-
मतप्रवेशजगदाध्यं च स्यात्, प्रवृत्त्येकवेदस्याप्रामाण्यात् “तस्मा-
द्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” “एतदा-
त्म्यमिदं सर्वं” “एष एव साधुकर्म कारयति यमूढं मुन्निनीषति
एष एवासाधुकर्म कारयति यमधो निनीषति” “पापः पापेन कर्मणा
भवति साधुकारी साधु भवति” इत्यादि प्रवर्त्तकवाक्यानामान-
र्थ्यक्यं स्यात् । अज्ञ-प्रतीत्यादिपरिपाटी प्रतारणमात्रं तदुक्तं
भास्करभाष्ये- “नहि रूपमनंधानामसत्यं तेष्वसद्भवेत तन्मते
स्वप्रकाशब्रह्मातिरिक्तस्याभावात् । नच “न निरोधो न चोत्पत्ति-
ने च बंधो न साधकः । न मुमुक्षुर्नैव मुक्त इत्येषा परमार्थता”
इति वाच्यं, तर्ह्येव उल्लूकबदुपेक्षणीयत्वात्तथोक्तं “न च कार्यं
प्रतिवत्यभिसंधिः” अस्मिन्नाधिकरणे भाष्यकारेण- “नहि निगुणं
वस्तु विदयते, नहि प्रकाशादिप्रत्याख्याने अग्निर्नाम, नापि
द्रव्यप्रत्याख्याने गुणो नामास्ति । यदि चेत्तन्मात्रं ब्रह्म तर्हि
आनन्द-गुणोपदेशे व्यर्थता स्यात् । सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्व-

कर्तृत्वमित्यादयो गुणाः परस्यासाधारणा” इति फलाध्याये
कंठोक्तत्वात् । यदि चास्मादुक्तजीवभेदप्रतिपादकप्रामाण्येष्वस्म-
दुक्ताभासैरेव दूषणमुच्यते त्वया तद्वच्चर्माभिरपि त्वोक्त प्रबोध-
प्रमाणानां त्वां प्रति तव मते मिथ्यात्वेऽपि ह्युच्यमाने भेद एव
प्रामाणिक इति । पदचार्थस्तु सर्वस्य मिथ्यानुसंधानेन रागादि-
राहित्यं ततः भगवत्स्फुरणमिति । न निरोध इत्युक्त्वा वीतरागभ-
यक्रोधैर्मुनिभिरिति मध्ये उक्त्वा तत्त्वीभूतस्तदा रामस्तत्त्वा-
दप्रच्युता भवेदिति उपसंहृतम् । अन्यथा ब्रह्मीभूत इति स्यात् ।
विषं भुंक्ष्वेतिवत् । वैराग्यार्थमेव सर्वस्य मिथ्यात्वमुच्यते न तु
तथा, तथा श्रुत्यन्तरे- विद्वान्परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्युक्तं न
तु परपुरुषो भवत्युक्तमिति । तस्मात् “विशोको विजिघत्सोऽवि-
पासः सत्यकामः सत्यसंकरः नित्यं विभुं सर्वगतं सूक्ष्मं द्रष्टा
श्रोता रसयिता घ्राता वोद्धा मंता कर्ता विज्ञानात्मा” “तमीश्व-
राणां परमं महेश्वरं, सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वरसः” इत्यादिगुणा
सिद्धाः । विष्णुधर्मोत्तरे चे-

“गुणाः सर्वेऽपि युज्यन्ते स्वैश्वर्यात्परमेश्वरे ।

दोषाः कथञ्चिन्नैवात्र युज्यन्ते परमो हि सः ।

गुणदोषौ माययैव केचिदाहुरपण्डिताः” ।

कल्पितधर्मवादिनो मूर्खा इति हृदयम् ॥

श्रीभागवते साग्यासंगादयो गुणाः अगुणा गुणपणिणामरूपा न
नित्या इत्यर्थः ।

सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् ।

शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ।

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ।

स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यमार्दवमेव च ।

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं मह ओजो बलं भगः ।

गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहंकृतिः ।

इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ॥

इत्यादि । श्रुतिस्मृतिश्रीभागवतादिप्रतिपादितनित्यगुणवत्त्वं सिद्धम् ॥१॥

ननु “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” “विज्ञातारमरे केन विजानीयां” “स्वयं ज्योतिः स्वप्रकाश” इत्यादिभिर्निर्धर्मकत्वमायातीति चेन्न । “सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वयात्मानन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरैतैरवगत” इति महोपनिषदि सर्वप्रमाणगम्यत्वात्कैयत इति विज्ञातारमिति स्वयं ज्योतिरित्यादिवाक्यैरेव तद्धर्मकत्वं सिद्धे । तथोक्तं भाष्यकारेण प्रथमचरणे-“आनन्दगुणस्य ब्रह्मणो विवक्षितत्वात् अतएवोत्तरोत्तरकेवलेन गुणवचनेन गुणो निर्दिश्यते सैवानन्दस्य सोमांसा” इति । द्वितीयाध्याये च विवक्षितगुणोपपत्तेश्चास्मिन्नधिकरणे गुणवत्वमुक्तम् । विवक्षिताः कथिता ये च गुणाः सत्यसंकल्पादयः ते ब्रह्मणि उपपन्ने (उपपत्तेः) उपपदयन्ते युक्ता इत्यर्थः । अन्यथा खगुप्पकृतरोखरोऽयं बंध्यापुत्रः स्वप्रकाश इति वाक्यादपि निर्धर्मक-बंध्यापुत्रसिद्धिः स्यात् । यतो वाचो निवर्त्तन्ते इत्यादिवाक्यानां तु स्वरूपानन्त्याद्गुणानन्त्याच्च, तमप्राप्य निवर्त्तन्ते न तु प्राप्तेरभावोऽन्यथा यत ईश्वरादिति व्याख्यानं न स्यात् । ततश्च यथा युधिष्ठिरस्य यत्किञ्चित्प्राप्तावपि राज्यप्राप्तिरेवोच्यते तथात्रापि । तथाहि “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इत्युक्त्वा “आनन्दमेव जीवस्य यो ज्ञात्वा मुच्यते बुधः” जीवेश्वरस्यानन्दस्य यत्किञ्चिदानन्दं ज्ञात्वा मनसा सहानुभूय मुच्यते । भाष्यकारकण्ठोक्तिश्च प्रथमचरणे-“यतो वाचो निवर्त्तन्ते इति च रागादिदूषितयोर्वाङ्मनसयोरगोचरं ब्रह्मेत्यर्थ इति” । उपसंहारे च क्षीरे सर्पिरिवेति दृष्टान्तेन पूर्णत्वमुक्तम् ।

अतो वचनमनसोः परिच्छिन्नमात्रत्वात्तस्य च पूर्णत्वात् यत्किञ्चित्प्राप्तिरेवाप्तिरिति ॥२॥

किञ्च “सत्यज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “सत्यं ज्ञानमनन्तं” “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” अखण्डनिर्द्वर्त्मकवाक्यार्थं पर्यायत्वेन पदानां व्यर्थता स्यात् । नहि घटः कलश इति प्रेक्षावद्वाक्यं दृष्टं प्रवृत्तिनिमित्ताभावादपि अर्थबोधकाभावादपि व्यर्थता स्यात् न बास्त्याज्ञातानां तेभ्यो भिन्नमिति असत्यत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तेनाखण्डार्थं पर्यवस्यतीति वाच्यं अन्यथातिप्रसंगः स्यात् । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तैरिति सूत्राच्च उक्तं च भाष्यकारेण फलाध्याये-नहि चैतन्यमात्रमानन्दः न च दुःखनिवृत्तिमात्रमानन्दः तस्मात्स्वयं संविदितमेव सुखं सर्वदा मुक्तस्याभ्युपेयमिति ॥३॥

ननु घटभावाभावत्वेन यथा घटः प्रतीयते तद्विषयतीति चेत् यत्किञ्चिद्वदेतत् घटाभावाभावत्वं घटे स्वीक्रियते । तत्तु घटत्वं वा अभावात्मकं धर्मान्तरं वा । नहि ब्रह्मणि त्वया धर्मः स्वीक्रियते न च “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति” भेदज्ञानवतो भयमुक्तमिति वाच्यं अनवबोधात् । अयमर्थः “यथा ह्येवैषः एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवती” न्यभयप्राप्तिहेतुत्वेन ब्रह्मणि या प्रतिष्ठोक्ता तस्याः विच्छेदे भयं भवतीति । ततश्च ब्रह्मनिष्ठाविच्छेदे भयमित्यर्थः । अतएवोक्तं “सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः । यन्मूढस्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेदि” इत्यादि वस्तुतस्तु लोके वेदे च संनिधानाभाव एव अन्तरा शब्दवाच्यः । अन्तर्गताशब्दस्तु संनिधानवाचकः । लोके यथाधिकारी सेवनक्रियया राज्ञः अनन्तरः । यथा लक्ष्मीः पार्वती च श्रीनारायणशिवयोरनन्तरा । तदुक्तं भागवते

ध्रुवं प्रति कुबेरवाक्यं-“वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतीं मत्तस्त्वमौ-
त्तानपदे विशंकितः । यतो वराहो स्याच्च्युतपादद्वयोरनन्तरं त्वां
वयमंग शुश्रुमः ॥४॥

ननु “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदाहं ब्रह्मास्मीति
तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यवध्यत स एव तदभव-
त्तथर्षाणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपदेऽहं
मनुरभवं सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति
स इदं सर्वं भवतीत्यादि” वाक्यश्रवणान्निर्धर्मकत्वं प्रपञ्चस्य तु
मिथ्यात्वं ततश्च ब्रह्मदेवत्व-सूर्यत्व-मनुत्वादीनां प्रपञ्चात्मकत्वात्
तद्वाधे ब्रह्माहमस्मीति सेत्स्यतीति निर्धर्मकत्वसिद्धिरिति चेन्न
प्रतीकोपासनत्वेन फलवत्त्वात् परकायप्रवेशवत् तथाहि “तदिद-
मप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह
न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषा संभवतीति” “अज-
न्मनि इमं स्वप्नं प्राभवं भवति स्वयमिति” स एवाहमस्मीत्येवं
ध्यायेत् इति” बाजसनेये श्रूयते । ब्रह्मणो महिमानमाप्नोती-
त्युपनिषत् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमसाम्य-
मुपैतीति कौषीतकिः । “जयतीमान लोकान हन्ति पाप्मानं” इत्यादि
च फलश्रवणात् शाखान्तरे च यथेषीका तूलमग्नौ प्रोक्तं प्रदूयेतै-
वं हास्य सर्वपाप्मानः प्रदूयन्ते । चोपासनार्थमभेदः न तु वस्तुतोऽतः
सर्वधर्मकत्वं अविनाशी वा अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति
कंठोक्तमनुच्छित्तिधर्मत्वं । तथा अलातशान्ताख्योपनिषदि-
“जरामरणनिमुक्ताः सर्वधर्माः स्वभावतः” इति । अथर्वशिरोप-
निषदि च-“आत्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादु-
च्यते भगवानिति” । तृतीये च-“यत्र चास्ते पुमानादयः भगवान्
शब्दगोचरः इति” ॥५॥

न च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि वाक्यस्वारस्यादैक्यमिति
वाच्यं अनवबोधात् । तथाहि निराकारस्याविषयत्वात्साकारे

पर्यवसानं ततश्च साकारमादृश्यं तद्वर्त्मैवाप्राप्नोति । यथा पुरं-
जनः पुरंजनीध्यानात् स्त्रीत्वं न त्वात्मैक्यं “अन्ते या मतिः सा
गतिरिति” च तथा च श्रुतिः-“यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो
भवति” इति एवमत्रापि ज्ञेयं । तथा गीतायां च “इदं ज्ञानमुपा-
श्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि न प्रजायन्ते प्रलये न व्यथ-
न्ति चे”त्यादि । धनज्ञानवतां हि धनभेददर्शनात् । अन्यथा धन-
त्वमेव स्यात् कीटभृंगे तथा दर्शनात् नहि कीटः भृंगो भवती-
त्यपि तु किञ्चिद्वर्त्मवान् अपि च श्रूयते ब्राह्मणपूजकानां बैरा-
ग्यादिधर्मवतां शूद्राणां ब्राह्मणत्वं ततश्च तेषु ब्राह्मणधर्मसाम्यं
न तु ब्राह्मणत्वं । “तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति” । तथोक्तं पाद्मे
माधवमाहात्म्ये-“ब्रह्माहमिति गायन्ति ये च त्वैकचरा द्विजाः । पश्य-
न्तो हि त्वया तुभ्यं देहं तं नौमि माधवम्” । भारते-संपूज्य ब्राह्मणं
भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति च । अतएवोपदेशोपनिषदि
भेद एव पर्यवसानमुक्तम् । बीत-राग-भय-क्रोधै-
र्मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चो परमोऽद्वय
इति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यर्थवादः शोकनिवृत्तिः, फलं यथेश्व-
राजीवो भिन्नस्तथा जीवादीश्वरो भिन्नः । तथोक्तं साधनाध्या-
यचतुर्थपादे- अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ।
अधिकः जीवात् कुतः उपदेशात् । सत्यज्ञानानन्दत्वेन अतः
जीवः संसारी तत्प्रसादादानन्दं प्राप्नोतीति ॥६॥

अत्र केचिन्नोदयन्ति “उपक्रमोपसंहारमभ्यासोऽपूर्वताफलं ।
अर्थवादोपपत्ती च लिंगतात्पर्यनिर्णय” इति षड्विधचिन्ह-
स्य श्वेतकेतुखाख्याने प्रचेतकेतुखाख्याने विद्यमानत्वान्नव कृत्वो-
भ्यासेनैक्यमेव, नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यः न चक्षुषा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति अतोऽन्यदार्तमित्यादि च श्रुत्या निर्धर्म-
कत्वेनैक्यं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमिति-तत्र ब्रह्मः-

“प्रारम्भे च समाप्तौ च नैक्यं दृष्टं स्वशब्दतः ।
 बाधितार्थं कथं वेदः पिता वा बोध्ययेदिति ।
 चैतन्यं वा शरीरं वा किं बोध्यतेऽत्र संमतंम् ।
 चिदेकं निर्गुणं शुद्धं शरीरं मलिनं जडम् ।
 बोध्यबोधकबुद्धीनां भेदो नैव प्रदृश्यते ।
 भेदाभेदौ बिदायैव नित्यानित्ये तथैव च ।
 चेद्विचारः प्रवृत्तोऽयं मानं तत्र मयोच्यते ।
 अधीत्य वेदशास्त्रं तु श्वेतकेतुर्गृहं गतः ।
 न्यायशास्त्रबलोपेतो ब्रियदृष्टिर्वभूव ह ।
 भेदस्याभिनिवेशेन त्रिदोषं गतवान्यं ।
 पिता विचारयामास न नश्यति यथा तथा” ॥

तथाहि उपनिषदि आख्यायिका-उद्दालकः कश्चिद्विपश्चित्पुत्रः
 श्वेतकेतुः न्यायशास्त्रमधीत्य गृहमागतः पण्डितः कुलीनश्चाह-
 मेवात एवस्तब्धः त्रिदोषेण नश्यतीति पिता ज्ञात्वा “भगवाना-
 भिरस्पृष्टो येन दृष्टः सर्वदृगिति” श्रुतिबलेन “विप्राणां विनयो
 ह्येषः शमः प्रकृतमुच्यते । दमः प्रकृतदान्तत्वादेवं विद्वान् शमं व्रजे-
 दिति” रुद्रोपनिषदीत्यर्थानुसंधानेन च भगवद्भानुमुपदिशति ।
 त्रिदोषनाशद्वारेति प्रकरणार्थः । तथाहि “सर्वान्वेदानधात्य महा-
 मना अनूचानमानी स्तब्ध इयाय तं पितोवाच, श्वेतकेतो यत्र
 सौम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष-
 येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमिति” महा-
 मनाः अहमेव पण्डितः अनूचानमानी अहमेव कुलीनः स्तब्धः अनम्रः
 भगवदैश्वर्यादयस्फुरणादिति त्रिदोषं दूरीकृत् गवेषर्बतादव-
 तारयन् भगवदैश्वर्यं भगवदाधीनत्वं भगवत्प्रधानत्वमुपदेष्टुं
 पृच्छति “तमादेशमिति” अप्राक्षः-गुरुं पृष्टवानसि किं, तार्कि-
 कत्वात् पितरं पृच्छति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति हे

भगवः पितः आदेश उपदेशः कथं, नहि पटे ज्ञाते घटो ज्ञातो
 भवति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ? “यथा सौम्यैकेन
 मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 मृत्तिकेत्येव सत्यं” पिता च वदति यथेति एकेन मृत्पिण्डेन कार-
 णतया प्रधानत्वेन मुख्यत्वेन ज्ञातेन मृत्पिण्डेन मृन्मयं सर्वं
 मृत्तिकाधीनमिति ज्ञानं स्यात् राजनि दृष्टे तदधीनसेवकवत्
 अपृथग्ग्याख्याने एक पदं वैयर्थ्यं स्यात् । ननु मर्यादेः प्राधान्यात्
 कथं मृत्प्राधान्यं तत्राह-विकारः मर्यादिकार्यं नामधेयं मुख्यत्वेन
 प्रसिद्धिं वाचारम्भणं वाचा नाम्ना आरम्भणं अज्ञानां नाममात्रेण
 मुख्यत्वप्रसिद्धिरिति भावः वस्तुतस्तु मृत्तिकैव सत्यं प्रधान-
 मित्यर्थः । नहि चौरस्य धनप्राधान्ये धनिनि गौणत्वं, भगवति
 प्राधान्यं कारणत्वं चातिदिशता “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेक-
 मेवाद्वितयं” तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज-
 ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत ता आपः ऐक्षन्त बह्वयः
 स्यामः” सत् सदित इति इदं विश्वं लीनमासीदित्यर्थः । तेज-
 आदीनां स्फुटत्वेऽपि भगवत एव प्राधान्यं अतः अज्ञस्त्वं स्वप्राधान्यं
 त्यजेति भावः । अतएवाऽप्रेऽनुवदति अनेनैव जीवेनात्मनानुप्र-
 बिश्य नामरूपे व्याकरोत् पुनरग्रे तेजो वन्नानां प्राधान्यं निरूप्य
 रूपादिश्रुतित्रयाणामिव प्राधान्यमुक्तं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्य-
 मिति सन्मूलं वृद्धिं सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः संप्रतिष्ठा इति ।
 किंच नवकृत्वोऽभ्यासानन्तरं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
 केतो इति भूय एव च मा भवान् विज्ञापयत्विति” प्रश्नानन्तरं
 उद्दालको वदति पुरुषं सौम्यो तोपतापिनं ज्ञातयः पय्युर्पासते”ति
 उत्तरं दत्तं उपासनाश्रवणादुपासनैव तथा श्रुत्यन्तरेऽपि “आत्मा
 वा अरे द्रष्टव्य” इत्युपक्रम्य “ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो
 ब्रह्मवेद क्षत्रं तं परादाद्योन्यत्रात्मनो क्षत्रं वेद सर्वं तं परादाद्यो-

ऽन्यत्रात्मनः सर्वं चेदेदमि"त्यादिना भगवत्प्राधान्यं विना ब्रह्माणा-
दिप्राधान्यवेदिनः निदामुक्त्वा भगवत्प्राधान्यं भगवदाधीनत्वं च
दृष्टान्तेनाह "स यथा दुन्दुभे हन्यमानस्य बाह्यांश्छन्दोच्छक्नुयात्
प्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्यावातस्य वा शब्दो गृहीतः"
पुनश्च स यथा सर्वासामपां समुद्रमेकायनमिति दृष्टान्तीकृत्य
इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन इत्युपसंहृतम् । तस्माद्भगवत
एव प्राधान्यं तज्ज्ञानेन ज्ञानं चेति सर्वं ज्ञेयम् । स च "एषोऽणि-
मसूक्ष्ममेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति यः
सर्वेश्वरः यदीयास्तेजो बन्ध्यादयः सर्वसमर्थः सर्वेश्वरः आत्मा
तत्त्वमसीति" तत् तस्य त्वं तदीयोऽसीत्यर्थः ॥७॥

पुन उदयास्तमयाधारत्वेनैश्वर्यनिरूपयति पृष्टः स न भूय
एव भगवन्विज्ञापयति तत्वा तथा सौम्येति हो वाच-यथा सौम्य
मधु मधुकृतो निमित्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्
समव्यवहारमेकता रसं गमयन्ति, ते यथा तत्र न विवेकं
लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः
प्रजाः सत संपदयं आगम्य न विदुः सत संपदयामह
इति, त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो
वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा
भवन्ति, स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" यथा नाना वृक्षाणां रसा
मधुनि तिष्ठन्ति भिन्न-तथा त्रिदोष-नाशकार्यदर्शनादेवं
प्रलये भगवति व्याघ्रादयः एतादृशो यो भगवांस्तस्य
त्वमसि एवं नदी-समुद्रादावपि ज्ञेयम् । नहि समुद्रे नदी-
प्रवेश ऐक्यमानयति स्त्रीत्वादन्यथालिङ्गने स्त्रीपुरुषैक्यं
स्यात् । एकत्वे वृद्धिर्न स्यात् नहि गंगा-समुद्रजलयोरैक्यं
द्रवत्वसाधर्म्येऽपि स्वरूपवैलक्षण्यात् उक्तं च स्कांदे "उदकं

तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् । न वै तदेव भवति
यतो वृद्धिः प्रदृश्यते" इति एव मेव जीवोऽपि तादात्म्यं
परमात्मनेति तस्मान्नानागुणवत्त्वेन भगवन्तमुक्त्वा
तदीयत्वमुपदिश्यते नवकृत्वः । किंच श्वेतकेतूपाख्याने सदैव
सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्येकः असदेवेदमग्र
आसीदिति द्वितीयोपक्रमः सौम्येमागित्सो देवताः इत्यपि
श्रूयते अथ च तृसृणां भूम्यादिदेवतानां च पुनस्तेजसश्चो-
पस्थिति "मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परम्यां देवतायां
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा त्वमसि
श्वेतकेतो" तत्र तत्पदार्थः कः किं सत सदेव सौम्येदमित्यु-
पक्रमात् । यद्वा असत् असदेवेदमग्र आसीदित्युक्तेः । अथ
च तिस्रो देवता वा सौम्येमागित्सो देवता इत्युक्तेः, अथ च
नैकट्यात्तेजो वा एतेषामुपक्रमोपस्थिते ननु ब्रह्मणः अभेदस्य
वा नन्वेवं चेत् श्रुत्यन्तरेऽपि विनिमयवाक्यानां का गतिः?,
तथाहि-अदमेवेत्युपासीत तत्त्वमसि त्वं चाहमस्मि भगवो देवते
अहं वै त्वमसि भगवद्देवते तदयोहं सो योऽसौ सोऽहमित्यादि
तत्रोच्यते वास्तवेषु तदर्थेषु शब्दस्योच्चारणं वृथा उपाधिनैव
सोऽहं स्यान्निरुपाधौ भवेत् स्मृतिः गौर्दातव्यात्र ब्राह्मणोऽस्ती-
त्युक्तेऽहंमस्मीत्युच्यते तथा प्रकृतेऽपि सर्वज्ञत्वादि-प्राप्तये
सोऽहमस्मीति वाचनिकोपासना श्रुतिश्च य इहात्मा मनुविंदय
ब्रजं न्येतांश्च सत्त्वान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवतीति "य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवा-
हमस्मीति स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति गीवतीति" "य एष चन्द्रमसि
पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि" अन्यथा वास्तवा-
भेदे योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादि पौनरुक्त्या व्यर्थं

स्यात् । नहि कुत्रापि विप्रोऽहं ब्राह्मणः ब्राह्मणोऽहं विप्र इति प्रयुज्यते प्रेक्षावद्भिः नहि बाधितार्थं वेदो बोधयति तर्हि कथं बोधयति उपासनार्थं स चोपासनायामुपास्यतत्त्वं विचार्यते यथोक्तं तथोपासना कार्या फलोक्तिं विना यत्रोपासना तत्र श्रीगीतादयुक्तं ज्ञायं “इदं ज्ञानं समाश्रित्य सम साधर्म्यमागताः” “श्रीपराशरश्च “आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने । विकार्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको भवेदिति” । नहि लोहाकर्षयोरैक्यं “ब्रह्मविदाप्नोति परं सोऽश्नुते सर्वान् कामान् ब्रह्मणा विपश्चिता” एतमानन्दमय-मात्मानमुपसंक्रम्य “इमान् लोकान् सकामान् कामरूपानु-संचरन् स तत्र तत्र पत्यति” “रसो वै सः रसं ह्ये वायं लब्ध्वानन्दी भवतीति” “तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इति ॥

ननु दहरशाण्डिल्यादिविद्यायां सगुणब्रह्मोपासनया सफल-त्वम् तत्त्वमस्यादि वाक्यानां तु निगुणविषयतया यथार्थत्वम् । अतो लक्षणयैक्यमेवेति चेत् सत्यम् नास्माकमद्वैतवादिना विवादः किन्तु वाक्यार्थेन स्वं मन” चैषलवाश्च समाधीयते । विवादे आप्रहश्चेत्तर्हि शृणु । तत्त्वमसि, ब्रह्माहमस्मि, रामोऽह-मस्मि, गोपालोऽहमस्मि तथैव शाण्डिल्यदहरविद्यादिषु ततश्च गोपालपदेनेश्वरत्वोपस्थितिः” । तत्पदेन सर्वज्ञत्वोपस्थितिः” दहरा-दिविद्यासु सत्यकाम-सत्यसंकल्पाद्युपस्थितिः” । ततश्च गुणस्य सर्ववाक्येषु एकरूपत्वान्नक्षणाया श्च एकरूपत्वात् न वाक्येषु वैलक्षण्यम् कल्पयितुं शक्यम् । तस्मादभेदवाक्यानामुपासना-परत्वम् सफलत्वात् । यथा ध्रुवेन सर्वम् “मकेन भगवता सहाभेदो-पासनया प्राणायामेन सर्वेषां प्राणनिरोधो जातः” । नाशमर्थ” कल्पितः किन्तु न्यायवार्तिककारादिपूर्वाचार्यैरयमेवायः” प्रकटितः”

तस्माद्वक्तैस्तु दासभावनैव कर्तव्या नान्या । तदुक्तं ब्रह्मवै-वर्त्त-नाद्वैतवादी न विरागयुक्तो दास्ये प्रवृत्तो न परं विचिन्तये-दिति । ॥ ८ ॥

ननु ब्रह्मैक्यं श्रूयते प्रपञ्चादीनां श्रुतिपुराणेषु तथाहि-इदं हि विश्वं भगवानिदमेतरो यतो जगत् स्थाननिरोधसंभवाः । तद्वि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितं ॥ अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिने । उवे अपि न शनहन्ति मायासृष्टे विपश्चितः” । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” । नृसिंहतापिन्यां वा “यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै नमो नमः” इत्यादिना सर्वात्मकत्वं, यच्च सामानाधिकरण्यं श्रुतौ “यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् तस्मै नमो नमः” । “यो वै जीवात्माभूः तद्-ब्रह्माहमितीति” ब्रह्मविन्दूपनिषदि” “गोपालोऽहमिति भावये-दिति” तापिन्यां प्रन्यानि च तत्त्वमस्यादिवाक्यानि बोध्यन्ते न भेद इति चेन्न । भेदस्य सर्व—प्रमाणसिद्धत्वात् स्मर्यते चेति तन्यायाच्च । शुको वैयासकि रादित्यमण्डलं प्राप्य स्वमहिमाख्यापनं कृत्वा सर्वात्मभूतोऽभवदिति स्मर्यत इति भाष्यकारेणोक्तं फलाध्याये । अतो भेद एव । सर्वत्र श्रुतीनामबाधितप्रामाण्यात् वेदराशे विषयबाधो वा द्वित्राणां वाक्यानां वा संकोचः लाववाःसंकोचः एव श्रेयान् तथाहि सर्वं खल्वित्यादेस्तदधोना मात्रं संकोचः वेदराशेस्तु प्रत्यक्षादयः सहकारिणोऽभेदे तु बाधकाः अतो भेद एव । अन्यथा विषयरूपत्वाद्ब्रह्मणः विहितनिषिद्धविषया-स्वादकस्य निन्दास्तुती न स्यातां प्रत्युतसर्वविषयास्वादकोऽनी-व विषयस्वादकोऽतीव ब्रह्मवित्त्याद्विरक्तस्तु ब्रह्माल्पज्ञानवान् स्यात् किंच यदि सर्वप्रमाणवाचिनेऽर्थे वेदस्य संकोचो न स्यात्तर्हि

कोऽप्ययं न सिद्धयेत् विरुद्धत्वात् तथाहि कुत्रापि ब्रह्मात्मकत्वं
कुत्रापि सूर्याग्निमनःप्राणात्मकं तत्र विरुद्धत्वेन स्वतन्त्र-
मेवायाति । अन्यच्च भस्मान्तकत्वे सर्वस्मिन् श्रूयमाणे भस्मा-
न्तकमेव किं न स्यात्तथाहि अथर्वशिरोपनिषदि- भस्मजलमिति
भस्म स्थलमिति भस्म स वेह वा इदं भस्म इति । तथा श्रीभाग-
वते- येन जातः स एव स इति पंच पंचाशताभवमिति च तथा
प्रकृतेऽपि । तस्माच्चिदचिद्रात्मकस्य प्रपंचस्य नियम्यतया कार्यतया
तथा तदधीनतया तद्विभूतितया तत् क्रीडोपकरणतया प्रतीति-
विषयत्वेनापृथगस्थितितयान्तर्यामितया साक्षितया ब्रह्मतोक्ति-
र्नतु मिथ्यात्वेनेति ज्ञेयं । यत्र तत्त्वमस्यादिवाक्यानि सामाना-
धिकरण्यं वदन्ति तत्र शरीराभिप्रायेण ॥

यत्कार्यं येन जातं हि तत्कार्यं तत्प्रचक्षते ।
ब्राह्मणाज्जायतेऽपत्यं ब्राह्मणत्वेन चोच्यते ।
प्रतियोग्यनुयोगी च संबन्धेन परस्परम् ।
अन्योन्य नामवाचो स्यादित्येषा परमार्थता ।
यत्पोष्यं यदधीनं यत् तत्तदेवेति वैदिके ।
यथा कार्यं कुण्डलादि सुवर्णमिति ।

ब्राह्मणापत्यं ब्राह्मण एव ब्राह्मणस्य शरीरं ब्राह्मणस्यात्मादुःखी-
त्यादयेकसम्बन्धेन ब्राह्मणादिपदवाच्यतोभयत्र यथा तथा ब्रह्म-
जीवविशेषां यदपि जीवेशयोः कार्यकारणभावो नास्ति तथापि
जीवस्येश्वराधीनत्वादीशत्वं । यदधीनं यद्वस्तु तत्तन्नाम्ना व्यव-
हियते उक्तं च स्कान्दे-“यदधीनो गुणोऽन्यस्य तद्गुणो सोऽभि-
धीयते । तथा जीवः परात्मेति तथा राजा जयीत्यपि” । तस्मा-
दीश्वरादुत्पन्नत्वादीश्वराधीनत्वादीश्वराक्रीडोपकरणत्वादीश्वरश-
रीरं चिदचिद्वस्तु । अतः सामानाधिकरण्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यं
जीवस्य शरीरत्वमीश्वरस्यात्मत्वमिति । न च श्वेतकेवाख्याने

तस्य त्वमिति व्याख्यानेन विरोधः काणो ब्राह्मणः खंजो ब्राह्मण
इति वत् वस्तुतस्तु सर्वत्रैवं परिपाटी-अभेदोक्तिस्त्रिधा दृष्टा ज्ञाने
भक्तौ च कर्मणि । अत्राधिकारी स भवेद्यो फलेच्छुश्च भेदवान् ।
यथा भक्तौ कर्मणि चाभेदोक्तिर्निःश्रेयसोत्पादिका तथा ज्ञाने
ऽपि तथाहि भक्तौ । “कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति
तन्मनाः” । अत्र कायित्वा कृष्णार्भभावनामित्यादि बहुशः
लीलादयभिनयो हरेरित्यादौ बालकं श्रीकृष्णं वेषयित्वा तस्या-
भिमानो भवति कृष्णोऽहमिति रसादौ, नहि तस्याः कृष्णत्वं
भवत्यपि तु अभ्युदयं, अन्यथा पूतनायन्त्याः वत्सायन्ती बकाय-
तीमित्यादौ तासामसुरत्वं च दोषत्वं च स्यात् । तथा कर्मणि
पितृपितामहप्रपितामहा इत्युक्ते ब्राह्मणाः पित्रादयभेदं मत्वा
वदन्ति स्वागतमिति । तथा विष्णुस्थानस्थोपि ब्रह्मणोपि वदन्ति
तथा “नारायणमयं धीराः पश्यन्ति परमार्थिनः । जगद्धनमयं
लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयमि”त्यादौ सर्वत्र भेद एव नाभेदः ।
तथा च सूत्रं भेदव्यपदेशाच्च भेदेनानन्दनादीश्वराद्भिन्नत्वेन व्यप-
देशात् । रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदो भवतीति श्रुतेः । नहि
लब्ध एव लब्धव्यो भवति । तस्माद्भेद एव । तथा च श्रुतिः -
अनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यः अलब्धा लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्यः अमतो
मंतव्यः अविज्ञातो विज्ञातव्यः इत्यादौ भेदव्यपदेशः । द्वा सुपर्णा
सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते इति, कल्पितभेदव्या-
ख्याने सर्व प्रमाणबाधः स्यात् तस्माज्जीवो भिन्नः । तथा लोकेऽपि
कार्यनिर्वाहार्थं राजा वदति अहमेवायं सेवक इति । सेवकोपि
वदत्यस्मिन् कार्येऽहमेव राजेति । अन्यथा दंडयः स्यात् तथा च
श्रुतिः “यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः य
आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरा यमात्मा न वेद यस्याऽत्मा शरीरं य
आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः यः पृथिवी-
मन्तरं संचरन्नि”त्यारभ्य यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एव

सर्वभूतान्तरात्माऽपगतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः” “अन्य-
च्च यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापः शरीरं यस्य तेजः शरीरं
यस्य वायुः शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्याक्षरः शरीरं” । श्रुत्य-
न्तरे-“तानि सर्वाणि तद्वपुः तत्सर्वं वै हरेस्तनुः” । शौनकं प्रति -
“यदम्बुबैष्णवः-कायः ततो विप्र वसुन्धरा” । तस्मात्तत्त्वमसी-
त्यादौ स ईश्वरस्त्वं ईश्वरशरीरत्वात्त्वमर्थस्य यथा ब्राह्मणाऽयं देहः
न च ब्राह्मणत्वं देह एवेति वाच्यं ब्राह्मणस्यायं देह इति
प्रयोगदर्शनात् । देहात्मसम्बन्धविशेष एव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनि-
मित्तमन्यथा भ्रष्टेऽपि तत्त्वं स्यात् ॥६॥

ननु शास्त्रेणाभेदश्रवणात्कथमीश्वरविश्वयो विभागः तथा च
श्रुतिः यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति,
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति य इह नानेव पश्यति । अथात आदेशो नेति नेतीत्यादीति
चेन्न । वास्तवे भेदेऽपि जीवब्रह्मणोः चेतनत्वेनाभेदः, ब्रह्मविश्वयोः
प्रमेयत्वेनाभेदप्रतिपादनात् । यद्वा एतैरेववाक्यैर्भेदप्रतिपादनात्
यदा कालः एष लोकः एतस्मिन् ईश्वरे उत् अरमीषत् अन्तरं
भेदः कुरुते कृतिः भयं च एकमेव सजातीयं विना अद्वितीयं
विजातीयं विना ब्रह्म अल्पं विना न इति प्राप्तिं विना इहाधिकर-
णान्तरं विना नाना अनेक प्राप्तिं विना न निर्वहतीति भेदप्रतिपा-
दनाच्च ॥१०॥

तर्हि वाक्यार्थः कथं, शृणु कारणत्वं प्रधानत्वं वैलक्षण्यमपीश्वरे
सजातीये विजातीये तन्निषेधान्निरूप्यते अनेकेषां कारणत्वे प्रधा-
नत्वेपि च कारणत्वप्रधानत्वयोर्भगवत्येवावधित्वं । कथं सजातीये
कालादौ विजातीये कर्मजीवादौ कारणत्वप्रधानत्वनिषेधात् परम-
कारणत्वं परमप्रधानत्वं परमवैलक्ष्यं प्रतिपादयते । कारणानां
प्रधानानां चोपस्थितत्वात् तथा च मण्डूकोपनिषदि-सर्वं जनयति
प्राणश्चेतोश्च नृ पुरुषः पृथक् । कालात् प्रसूतिं भूतानां मन्यते

कालचिन्तका इति कौठक्यश्रुतौ च प्राणो वाच सर्वेभ्यो भूयान्
न प्राणाद्भूयान् प्राणो ह्येव भूयान् तस्माद्रूपान्नामेत्यादिना काल-
प्राण-चेतो-जीवानां कारणत्वमुपस्थितं मनस्येव सर्वं प्रतिष्ठितं
प्राण एव धर्म एवेति तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति मनः
प्राण धर्मासतां च तत्सर्वं निषिध्यते । नेह नानास्ति किञ्चन एक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्मेति । बृहदारण्यके च ते देवा अत्र बन् एतावद्वा
इदं सर्वं यदन्नं कामः संकल्पः बिचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्हीधी-
रित्येतत्सर्वमन एव मन एवापि ता वायुवै गौतम सूत्रं वायुना वै
गौतमसूत्रेणायं लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संदधानि
छांदोग्ये च प्राणो वावज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं योऽत्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्
इत्यादीनोपस्थितं प्रधानत्वं कारणत्वमधिकरणत्वं बाह्यादिषु
निषेधयति अथान् आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-
त्यदमस्त्य नाम धेय इति सत्यस्यथ सत्यमिति प्राणो वै सत्यं तेषा-
मेष सत्यः ततश्चायमर्थः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति
किञ्चनेति अद्वितीयपदं कारणाधिष्ठानविचित्रशक्तिमतामन्येषां
निषेधः एकं मुख्यं सजातीयभेदराहित्यमिति तु व्याख्याने लक्षणा-
पत्तेः । एक शब्द एक संख्यात्युक्ते मुख्ये च रूढत्वात् । श्रूयते
बहूनां कारणत्वं प्रधानत्वमधिकरणत्वं च कारणानां कारणं अधि-
ष्ठानानामधिष्ठानं इह कारणादौ नाना न अन्यथा एकपदमिहपदं
च व्यर्थं स्यात् । अन्तर्यामित्वकर्तृत्वाधिष्ठातृत्वानां निषेधः
तथोक्तं नारदेन पर्वतऋषिं प्रति योगभास्करब्रह्मविद्यायां-

“एकः सकलमुख्यत्वादानन्दाद्वै ततोऽद्वयः ।

आत्मा ज्ञानमयत्वाच्च व्यापकस्तु स्वशक्तिः ।

आकाशदेहो नीलत्वाद्व्यापकत्वादानावृतः ।

अरूपो निगुणो हीनः प्रकृतेर्गुणरूपयोः ।

सूर्यादेरप्रकाशत्वात् स्वयं ज्योतिरुदाहृतः ।
 त्रिकालावस्थितेः सत्यो ह्यनन्तः कालरूपतः ।
 योगमायानियन्तृत्वात् स्थूलसूक्ष्मादिरूपवान् ।
 भगवान् भगरूपत्वादेव सर्वेश्वरेश्वरः ।
 पुरुषोऽमितमायत्वादद्वयत्वात्समः सुहृत् ।
 अक्रियोऽयमनाशक्त्या ज्ञानत्वाच्च निरञ्जनः ।
 बिहीनः प्राकृतैर्दोषैः शास्त्रीयैरित्यगोचरः ।
 अवतारसहस्राणि श्रीकृष्णस्य महात्मनः ।
 तृतीयांशावतारोऽभूदादिनारायणाभिधः ।
 यस्यासन् रोमकूपेषु तेजसाच्छादितेष्वह ।
 अथैकसप्तति तमे नृसिहो भक्तिरक्षणो ।
 द्विसप्ततितमे रामो रावणारिर्महायशः ।
 षट्सप्ततितमे रामो बसुदेवसुतो बलः ।
 कलावतारो जीवांशः कृष्णस्यासीन्महात्मनः ।
 अशावतारौ कृष्णस्य बामनश्च त्रिविक्रमः ।
 अवताराष्टोत्तरशतमिदं तुभ्यं मयेरितमिति ॥११॥

केचित्तु ऐक्यप्रतिपादितेषु वाक्येषु अन्तर्गम्यैकमेवार्थं
 वर्णयन्ति यथा प्रथमे-“तमिस्रमजमहं शरीरभाजां हृदि धिष्ठि-
 तमात्मकलिप्तानां । प्रतिदिशमिव नेकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि
 बिभूतभेदमोहः” । सप्तमे-“तेष्वेव भगवान् राजन् तारतम्येन
 वर्तते” इति । “जलेऽर्कवत् आत्मानेश्वर इति” । तस्मान्नित्य-
 कल्याणगुणवान् सर्वेश्वरः सर्वान्तर्यामी भक्तवत्सलः स्वतन्त्रः
 नित्यानन्दविग्रहवान् अनेकब्रह्माण्डकीडनकः सिद्धः ॥१२॥

आत्मैक्ये निदा च मोक्षधर्मे स्यूमरश्मिकपिलसंवादे-
 स्यूमरश्मिं प्रति कपिलवाक्यं तत्त्वजिज्ञासा निर्णये-तत्र पूर्ववृत्तं
 लिख्यते । यद्यपि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन निन्देवायाति कुत्रचित्

कर्म निन्दा कुत्रचित्प्रशंसा कुत्रचिदात्म्यैक्यं सर्वत्र नानात्वं कुत्र-
 चित् चक्षुत्वं कुत्रचिदभावरूपत्वं कुत्रचित् शून्यत्वं सर्वत्रानन्द-
 वत्त्वं इत्यादिना । तथापि तत्तदधिकारिभेदेन सर्वं प्रमाणमिति
 कपिलाचार्येण निर्णीतम् । तथाहि कपिल उवाच “नाहं वेदान् विनि-
 न्दामि न विवक्ष्यामि कर्हिचित् । पृथगाश्रमिणां कर्माण्येकार्थानि-
 नोति नः श्रुतम्” । एकः मुख्य अर्थः पुरुषार्थो येषां तानि । नारमे-
 तेति चान्यत्र नैष्ठिकी श्रयते श्रुतिः “अनारम्भेष्वदोषः स्यादा-
 रम्भे दोष उत्तम” इति । तत्र कस्यचिद्धर्म कस्यचिदर्थदिरित्यादि
 ज्ञेयम् । ततश्च शास्त्रार्थनिर्द्धारे पुरुषार्थनिर्द्धारे च पुनः पृच्छति
 स्यूमरश्मि उवाच-स्यूमरश्मिरहं ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः । श्रेय-
 स्कामः प्रत्युवाच मार्गाणां तु विवक्षया । इमं तु संशयं धोरं भग-
 वान् प्रब्रवीतु मे । कपिल उवाच—यद्यदा चरते शास्त्रमथ सर्व-
 प्रवृत्तिषु । यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयम् । ज्ञानं प्लाव-
 यते सर्वं यो ज्ञानं ह्यनुवर्तते । ज्ञानादे पत्यया वृत्तिः सा विना-
 शयति प्रजाः । भवंतो ज्ञानिनो व्यक्तं सर्वतश्च निरामयाः ॥

ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदाचिदुपपद्यते ।
 शास्त्रं ह्यबुद्ध्वा तत्त्वेन केचिद्वादबलाः जनाः ।
 कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारबशं गताः ।
 याथातथ्यमविज्ञाय शास्त्राणां शास्त्रदस्यवः ।
 ब्राह्मणास्ते निरालम्बाः दम्भमोहबशानुगाः ।
 नैर्गुण्यमेव पश्यन्ति न गुणाननुयुज्यन्ते ।
 तेषां तमः शरीराणां तम एव परायणमिति” ।

तथा ब्रह्मवैवर्ते च-नाद्वैतवादी न विरागयुक्तो दास्ये प्रवृत्तो न परं
 विचिन्तयेदिति । “यतो वाचो निवर्तन्ते” “अकर्त्तायमात्मे”त्या-
 दिवाक्यानां गुणानन्त्याद्वाचो निवृत्तिः अवैष्णवदत्ताप्युभयोरभो-
 क्त्वादभोक्ता कर्म त्यादयर्थो ज्ञेयः । तदुक्तं बासुदेवाध्यात्म्ये-

“अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामनामासौ प्रकीर्तितः । अप्राकृतत्वाद्रूप-
स्याप्यरूपोऽसावुदीर्यते” । वस्तुतस्तु अकत्त्वादावकत्त्वं पदवा-
च्यस्य ये निर्लेपा विधर्मास्ते ईश्वरे संनोत्युच्यते । अकत्त्वं पदेन
यथा शून्यादिपदेन तत्सादृश्यं तथा कत्त्वं सादृश्यं निर्लेपत्वादिति
तथाहि उपनिषदि-“एष ह्येव शून्यः एष ह्येव तुच्छः एष ह्येवा-
भावः एष ह्येवाव्यक्तोऽदृश्योऽविनश्यो निर्गुणश्चेति । अन्यथा
शून्यत्वादिकमेव स्यात् । नन्वेवं चेत् भक्तिरस्योपासनात् फलब-
त्वात् । न भक्तेः सुखरूपत्वेन फलाभावात् । न च सुखे जाते
दुःखाभाव एव फलमिति वाच्यं । पादे सुखं शिरसि मे वेदनेति
युगपदनुभवात् । ननु श्रूयते भक्तेः फलं पुत्रादि न कत्त्वं रेवा-
वैदग्ध्यात् । नहि मणेर्भर्जितचनकाः फलं तदुक्तं ब्रह्मैव तत्त-हरेरुपा-
सना चात्र सदैव सुखरूपिणी । न च साधनरूपा सा सिद्धिरिवात्र
सा यतः इति ॥१३॥

ननु कथं भगवच्छरीरसिद्धिः प्रमाणाभावात् । नह्यदृष्टं
विना शरीरसिद्धिः प्रयोजनाभावात् भोगायतनं हि शरीरमिति
चेन्न सर्वप्रमाणगम्यत्वात् वेदानुयायिभिर्मानैः प्रत्यक्षादिभिरु-
च्यते । “शरीरं सद्गुणैर्व्याप्तं नित्यानन्दात्मकं हरेः” । वैकुण्ठे
पार्षदलक्ष्मीनां भूवैकुण्ठे हनुमदुद्वपल्लवादीनां श्रुतिस्मृतिपु-
राणागमेषु सर्वेन्द्रियास्वादयत्वेन श्रूयमाणत्वात् प्रत्यक्षेण शरीर-
सिद्धिः । योग्यानुपलब्धित्वादिति चेन्न सहकारिविरहात् ।
उपासनोपासकानां प्रत्यक्षत्वात् अन्यथेन्द्रादिसिद्धिरपि न स्यात्
अनुमानमपि । भगवान् शरीरो कत्त्वं त्वादेवदत्तवत् न चादृष्टाभा-
वादशरीरो मुक्त्वदिति प्रतिरोधादिसिद्धिरिति वाच्यं । आगमादि-
सहकारित्वेनाधिकबलत्वात् त्वयापि जीवादृष्टादिनोपदेशार्थं
स्वीकृतत्वात् । अन्यथा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनामप्यसिद्धिः स्याद-
दृष्टाभावात् न च कत्त्वं त्वान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धिः । शरीरस्य

तत्राप्रयोजकत्वादिति वाच्यं पटे पृथिव्यादिबद्धज्ञानाधारतया
ईश्वरस्य कारणत्वं न स्यादन्यथा सिद्धत्वाभावात् । किं च चेष्टा-
श्रयत्वेन कुलालादीनां कत्त्वं त्वं तद्वदीश्वरेऽपि स्वीकरणीयं
ज्ञानाश्रयत्वेन कत्त्वं त्वेन चेष्टादीनामकारणत्वं स्यात् । न चेश्व-
रत्वादेव चेष्टानपेक्षत्वं ज्ञानादावपि सुबचत्वात् न च चेष्टाया
व्यापारत्वं तस्यापि कारणत्वात् । किं च कत्त्वं त्वशरीरित्वयोः
ममव्याप्तत्वादेवं सिद्धे च दुभयं पर्यवस्यति न च मध्यमपरिमाण-
त्वात् सावयवत्वादनित्यं स्यात् प्रयोजनाभावादनुपलब्धिविधित-
त्वान्नसिद्धिरिति वाच्यं । स्वस्य जीवानां च प्रयोजनस्य विदित-
मानत्वात् वेदपुराणेषु नाभिकमलाद्ब्रह्माण्डोत्थशरीरस्य श्रूयमा-
णत्वाच्च । शरीरसिद्धौ सावयवत्वादिकं विचारयिष्यामः । वस्तु-
तस्तु अलौकिकेऽर्थे नानुमानादीनां प्रामाण्यं किंतु श्रुतेः । तदनु-
कूलतादीनां तु सहायमात्रं तदुक्तं कौर्म-

“श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।
निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ।
श्रुतिस्मृतिसहायं तत्प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।
प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्यविचारणा ।
पूर्वोत्तरविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् ।
इत्यादयमूहनं तर्कं शुष्कतर्कं तु बर्जयेदिति” ।

यद्यपि तथावितर्केणापि सिध्यत्येवेति ज्ञापयितुं तर्कोपन्यास
इति ॥१४॥

नन्वशरीरकत्त्वं कनिषेधतः कत्त्वं मात्रनिषेधः श्रेष्ठः किमिति
न स्वीक्रियते कारणं विना कार्याद्वलवती प्रसक्तिरिति कर्तृस्वी-
कारः तर्हि विचार्यतां क्षित्यादिकं सकत्त्वं कार्यत्वाद् घटब-
दिति कुर्विददृष्टान्तेनेश्वरसिद्धिः तत्र कीदृशीव्याप्तिः घटादौ
कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारद्वारैर्बगृहीता ननु साक्षात् । न चाश-

रीरस्य संभवति । अन्यदृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा ततश्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकं तत ईश्वरः शरीरी कर्त्ता त्वादेवदत्तवदिति सिद्धं ॥१५॥

न च जन्यत्वं हस्तादिव्यापारद्वारकर्त्ता ककार्य्यावच्छेदकं घटत्वादिकं वा आद्येऽकुंगदौ व्यभिचारो द्वितीये कुला-
लेन सिद्धसाधनमिति न तत्सिद्धिरिति वाच्यं । जन्यत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च क्षितौ व्यभिचारस्तत्रापीन्द्रियव्यापारस्य विद्व्यमानत्वात् । तत्र श्रुतिः “तदैक्षत तत्तजोऽसृजत” तथा तृतीये-

यमाहुराद्यं पुरुषं सत्संध्युरुबाहुकं ।

यत्र विश्वे इमे लोकाः सर्वाकाशं समासत ।

तस्यार्थसूक्ष्माभिर्नविष्टदृष्टे

रन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनी यान् ।

गुणेन कालानुगतेन विद्वः

सूध्येस्तदा भिद्व्यतनाभिदेशादिति”

किंच (किन्तु) यत्र विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्र बाधकं विना सामान्ययोरपि तथा नियमात् ॥१५॥

न च यदि शरीरी स्यात् भोगवान् स्यादित्यादि बाधकान्न तत् सिद्धिरिति वाच्यं व्याप्तिग्रहकाले भोगादेरनुपस्थितत्वात् न च स्थित्यादिकर्त्ता त्वेन कर्त्ता त्वमात्रमुपस्थितं न तथात्वमिति वाच्यं, ज्ञानशरीरवत्त्वेनैव कर्त्ता त्वं कर्त्ता त्वात्तथा व्याप्तेश्च लाघवादानुकूलचेष्टावत्त्वं चाकर्त्ता त्वं । उपादानापरोक्षज्ञानचि-
कोर्षाकृतिसत्त्वेऽनिष्टविषयकज्ञानं प्रतिकर्त्ता त्वं न स्यात् । उप-
स्थितौ वा भागवतो श्रुतिरेव प्रतिभट्टकरणीया “अन्यत्राधर्माद-
न्यत्र धर्मात् एष एव परो ह्यानन्दः, रसो वै स” इति अन्यथा शरीरेऽनिन्द्रिये निर्व्यापारे सृष्ट्यादीनामेककालता स्यात् । सर्व-
निरपेक्षत्वात् दृष्ट सामग्रीअपेक्षत्वेपि शरीरापेक्षापि स्यात् ईश्वर-

स्य विद्व्यमानत्वात् न च पूर्ववर्तित्वमेव प्रयोजकं निर्व्यापार-
स्यापि तत्त्वं स्यात् । किंच शरीरव्यापारद्वारैव प्रयत्नस्य कारणत्वं न तु स्वतः तथा दर्शनात् ॥१६॥

ननु कार्यं सकर्त्तृकमेव, कर्त्ता शरीर्येव, ज्ञानमनित्यमेव, शरी-
रमदृष्टजन्यमेवेति विरोधान्न तत्सिद्धिरिति चेत् न । विरोधस्या-
नुपस्थितत्वात् न हि व्याप्तिग्रहकाले नित्यत्वजन्यत्वयोरुप-
स्थितिः । सिद्धे कर्त्ता त्वे पक्षधर्मतावलान्नित्यत्वं सेत्स्यति ॥१७॥

ननु भवतु वा तथात्वं शरीरं तु न सिध्यति कर्त्ता त्वेन शरी-
रानुमाने दृष्टवत्वमुपाधिरिति चेन्न उक्तोपाधेरीश्वरेऽपि विद्व्य-
मानत्वात् । तर्हि जीवविशेष एव क्षित्यादिकर्त्तव्यागतं न अनव-
बोधात् । नहि माया भगवति अदृष्टैव तत्र मुच्यते ऽपि तु जीवे जीवादृष्टेन कर्त्ता त्ववच्छरीरसिद्धेः अन्यथा निरपेक्षत्वात् स्वतन्त्रत्वाददृष्टाभावात् कर्त्ता त्वं न स्यात् । तर्हि शरीरित्वे भोगः न यथा कर्त्ता त्वेपि निर्लेपता तथा शरीरित्वेऽपि तुल्यं । वस्तुतस्तु पक्षधर्मतावलान्नित्यं शरीरं सिध्येत् शरीरमनित्यमेवे-
ति व्याप्तिः प्रत्यक्षेण न विरुध्यते । अस्मदादिशरीरविषयत्वेन भिन्नविषयत्वादिति एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात् । यथ पृथिवी अनित्यैवेति व्याप्तिं निरस्य परमाणुरूपा नित्या तथा जीवशरीरमनित्यमीशशरीरं नित्यमिति । ज्ञाननित्यत्वसाधने गंगेशेनाप्युक्तं बयं तु ब्रह्मः पक्षधर्मतावलान्नित्यं ज्ञानं सिद्धेयत् बुद्धिरनित्येति व्याप्तिः प्रत्यक्षेण विरुध्यते । अस्मदादिबुद्धिमात्र-
विषयत्वेन भिन्नविषयत्वादिति । न च शरीरत्वं नित्यव्यावृत्तामे-
वावगमतः कथं नित्यवृत्तित्वमिति वाच्यं उभयसिद्धान्त्यावृत्ति-
त्वावगमेऽतिरिक्ते नित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात् अतिरि-
क्तकथने प्रमाणाभाव इत्युक्ते श्रुतिस्मृतिपुराणागमात् प्रमाणं ब्रह्मणः, अनुकूलतर्कोऽपि, यदि क्षित्यादिकं शरीराजन्यं

स्यादकर्तृकं स्यादात्मबदिति देवदत्तादिना सिद्धसाधनमिति चेन्न
कर्त्ता त्वाबद्धिश्च निषेधापादनात् शरीरमात्रे विप्रतिपत्तिर्नित्यो-
श्वरे । किंच वराहमह्यनृसिंहानां ब्रह्म-सत्यव्रत-प्रल्हादायानुग्रहाय
शरीरं त्वयापि स्वीकरणमेव, पुराणप्रमाण्यात्, नित्यत्वमात्रे
परविप्रतिपत्तिः । सापि तत्तन्मन्त्राणामनादिसिद्धत्वात्तदुपास-
कानां च वेदागमादिषु नित्यत्वश्रवणाभिर्वर्तिष्यते । तस्माच्छरीरी
नित्यकल्याणगुणवानोश्वरः सिद्धः ॥१८॥

इदानीं तर्काणां स्वतोऽप्रामाण्यादनुग्राहकत्वेन प्रामाण्यं ते
श्रुतिस्मृतिपुराणागमा उच्यन्ते । तत्र यच्छरीरं तददृष्टजन्यं
सप्रयोजनं पांचभौतिकमित्यादि दोषास्ते न संभवन्ति “भौतिके
दृष्टदोषा ये न भवन्ति हरेस्तनौ । जीवात्मनो यथा भेदस्तथा
तद्देहेह्योः” । यथा जीवेशयोर्बैलक्ष्येण भेदस्तथा देहस्था-
नादिषु सर्वांशेन बैलक्ष्यं ज्ञेयम् । ननु “उपासकानां कार्यार्थं
ब्रह्मणो रूपकल्पना । कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादिकल्पना” इति
रामोपनिषदि अतः पांचभौतिकमिति चेन्न वाक्यार्थानवोधात् ।
तथाहि ननु ब्रह्मणः पूर्णस्य रूपकल्पना शरीरकल्पना विमर्शं तत्रो-
त्तरं उपासकानां कार्यार्थं—न तु उपासकस्य कार्यमन्तर्यामि-
तया न भवति । तत्राह कल्पितस्याविकृतस्य शरीरस्य सेनादि
सेना गजतुरगाः आदिशब्देन पार्षदा तत् कल्पते इति कल्पना,
कृत्त सामर्थ्यं समर्था, युक्त्यर्थः । मिथ्यात्वे वेदपुराणागम-
बाधः स्याद्वैदिकमतप्रवेशश्च । तथोक्तं प्रथमपादे भास्करभाष्य-
कारेण किं मायामयं रूपं नेति ब्रूमः पारमार्थिकमेवैतत् इति ।
तृतीये निदा च-तद्वा इदं भुवनमंगल मंगलाय ध्याने स्म नो
दर्शितं त उपासकानां, तस्मै नमो भगवते ऽनुविधेम तुभ्यंयोऽनाहतो
नरकभागिरमत्प्रसंगैरिति । चतुर्थे-क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः
श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये । भूतेन्द्रियान्तःकरणोपलक्षितं-

वेदे च तन्त्रे च त एव कोविदाः, क्रियाकलापैः पूजाप्रकारैः ।
तदुक्तं भारते-“न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः” । बृहद्वै-
ष्णवे “यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्माद्विहः
कार्यः श्रोतस्मात्तं विधानतः । मुखं तस्यावलोक्यापि सचैतं स्ना-
नमाचरेत्” । वरणशेषसंवादे च-“नन्दब्रजजनानंदो सच्चिदानन्द-
विग्रहः” । उग्रनिषदि-“तमेतं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहमिति” ।
स्वायंभुवागमे पंचाशीतिपटले-“तत्र प्रेमभराक्रान्तं किशोरं
पीतवाससं” । एतज्जातीयैरेववाक्यैरानन्दविग्रहः स्वीक्रीयते ।
अन्यथा अदृष्टविशेषोपग्रहीतप्रवर्तकमीनादिशरीरकल्पने तज्जा-
तीयवाक्यानां व्याकोपः स्यात् । महावराहे-“सर्वे नित्याः शाश्व-
ताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपदानरहिताः नैव प्रकृतिजाः
कवचित् । परमानन्दसंदोहाः ज्ञानमात्राश्च सर्वतः” तथा मण्डूको-
पनिषदि-“प्रज्ञानवन एवानन्दमयो त्यानन्दमुक्चेतो मुख” इति ।
“सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोन्निशिरो मुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके
सर्वमावृत्य तिष्ठति” ॥१९॥

न च तत्तत्कार्यदर्शनात्तत्तद्वत्त्वमुपचर्यते । ज्ञानात्मकत्वा-
दिति वाच्यं श्रुत्यंतरविरोधेन लक्षणायां प्रमाणाभा-
वात् । “चतुर्भुजं महावीरं पूरकेन बिचिन्तयेदिति” ध्यानवि-
दूपनिषदि । स्मृतिश्च “निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतंत्रो निश्चे-
तनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र
च स्वगतभेदविवर्जितात्मेति” । मार्कण्डेये चतुर्थाध्याये-“दूरस्था
चान्तिकस्था च विज्ञेया सगुणान्विता । अस्त्येव सा सदा शुद्धा
सुप्रतिष्ठैकरूपिणी” ॥२०॥

ननु शरीरपदं लोकपदवदात्मपर्याय एवातो न विग्रहविग्रहि-
भावः शरीरेन्द्रियराहित्येनैव श्रुतो श्रूयमाणत्वादिति चेत् । शरी-
रेन्द्रियवर्णादिविभागेनैव श्रूयमाणत्वात् तथाहि-“अतसीपुष्प-

संकाशं नाभिस्थाने प्रतिष्ठितं । चतुर्भुजं महावीरमिति” विदूष-
निषदि, “दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं श्याममबिशारदमि”त्यलातोपनि-
षदि, “पद्मकोशप्रतीकाशमिति” महोपनिषदि, “प्रकृत्या सहितः
श्यामः पीतबासा जटाधर इति” रामतापिन्यां, “द्विभुजो रघुन-
न्दन” इति च । श्रुत्यन्तरे “तस्य परमस्य नारायणस्य च चत्वारि
रूपाणि, शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति,” । भागवते “शुक्लो
रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गत” इति, “भूर्लोकः पादयोस्त-
स्य भुवो लोकस्तु जानुनोः । स्वर्लोकः कटिदेश” इति नादविन्दूप-
निषदि, “चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायते”त्यादिब-
हुशः । कौर्म्ये-“अस्थूलश्चानगुश्चैव स्थूलोऽगुश्चैव सर्वतः ।
अवर्णः सर्वतः प्रोक्तः श्यामो रक्तांतलोचन” इत्यादि । “ऐश्वर्य-
योगाद्भवान् विरुद्धार्थोऽभिधीयते । तथापि दोषाः परमे नैवा-
हार्याः कथञ्चन । गुणाविरुद्धा अपि तु नैवाहार्याः कथञ्चन”
“सस्मितं भावयेन्मुख”मित्यादि श्रीभागवते बहुशः । “ऋतं सत्य-
परं ब्रह्म पुरुषं नृकेशरिविग्रहं कृष्णपिङ्गलमिति” तापिन्यां,
“जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वधर्माः स्वभावतः” इत्यलातोपनिषदि ।
न ह्यात्मनि जरादयोऽपि तु देहे । न तु प्रयोजनाभावात् कथञ्चन
शरीरप्रवृत्तिः । तत्रोच्यते-

“लोके वेदे तथा कृष्णो लक्ष्मीभर्तृ तयोच्यते ।

सुखं विना पतित्वं हि न लोके न च वैदिके ॥

यथा निधिपतिः कश्चित् निधेर्भोगं विनापि हि ।

स्वरूपेनैव सुखवान् तदीयाभिनिवेशतः ॥

अदृष्टजन्यो यो भोगः लोक एव तु संमतः ।

इदं तु नित्यो विज्ञेयः लक्ष्मीभर्तृ तथा बुधैः” ॥

लक्ष्म्या अनादिसिद्धत्वात् भोगोप्यनादिसिद्धः तथा च नित्यसुख-
बान्धवः ॥२१॥

न च नित्यसुखत्वे कथं भक्तसेवया सुखमिति वाच्यं भक्त-
सेवया आविर्भावकत्वात् समुद्रवत् । नहि चन्द्रदर्शनादर्शनाभ्यां
जलोत्पत्तिर्नाशो वाऽपि तूच्छलनं स्थिरता च-स्मृतिश्च । “भूर्यप्य-
भक्तोपहतं न मे तोषाय कल्पते । पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे
भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः”
इत्यत्र भोगं विना भक्ताभक्तविभागो न स्यात् । फलदातृपक्षे
समत्वात् “आनन्दभुक् चेतो मुख इति” श्रुतेः “रमालालित-
पादपल्लव” इति, “इच्छामात्रं प्रभौ सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चि-
तेति” मण्डूकोपनिषदि । नह्यनिष्टविषयिनीच्छा तत्र आनन्दावि-
र्भावकत्वं सृष्टेः, मण्डूकोपनिषदि-भोगार्थं सृष्टिरित्येऽन्ये कीडा-
र्थमिति चापरे” इति । नत्वदृष्टाभावात्कथं भोग इत्याक्षेपपरि-
हारार्थं श्रुतिः-“देवस्यैष स्वाभावोऽयमाप्तकामस्य का
स्पृहेति” यद्यपि आप्तकामस्य जीववत् कापि स्पृहा न भवति
तथापि देवस्येश्वरस्यायमेव स्वभावः भोगः अलीकजीववद्भोगो
नापि तु महाराजवत् । नहि चक्रवर्तिनि खड्गमण्डलेश्वराणां विष-
यकृतो भोगोऽपि तु महाराजस्य मदीयोऽयमिति एतावन्मात्रम् ।
वस्तुतस्तु सर्वेन्द्रियभोगः श्रीकृष्णस्यापि पत्रं त्विदं रहस्यं शुद्ध्या
भक्त्या प्राप्तं । पादो विशेषध्याये “अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा
यौवनमाश्रितं । नित्यं संभोगमैश्वर्या श्रिया भूम्या च संबृत-
मिति” । ततश्च नित्यानन्दादिमयशरीरेन्द्रियवत्त्वं भगवति, शरीरं
तु अचिन्त्यातर्क्यानन्तशक्तिमत् परिछिन्नं च व्यापककिरणाश्रय
सूर्यवत् ॥२२॥

ननु व्यापकमेव भगवच्छरीरं श्रुतिप्रामाण्यात् तत्तद्वक्तानां
तत्र तत्रानुभूयमानत्वाच्च परिच्छिन्नत्वं सर्वभक्तानां युगपत्सर्वा
स्वादः सेवनं च न स्यात् इन्द्रियादीनामपि परिच्छिन्नत्वे द्रौपदी-
गजेन्द्रादिकृताक्रोशनादिश्रवणं न स्यात् । श्रुतिश्च “सर्वतः

पाणिपादां तत्सर्वतोत्तिशिरोमुखमिति" श्रुत्यन्तरे च-तदेव सर्वतो
मुखमेतदिति । तस्माद्व्यापकमिति अत्रोच्यते-“तत्त्वे स्थानस्य
नित्यतेरीश्वरस्य गतेस्तथा । सिद्धानां गमनस्यापि व्यर्थथा केन
वार्यताम् । व्यापकत्वे तत्त्वे वैकुण्ठव्यर्थता स्यात् । नहि लूतातंतु
हस्त्याश्रयः, नहि लूतातंतुहस्तप्रियः । तथा भागवते च-“यदि
दूरं गतः कृष्णः इत्यादिगमनास्वादक-भक्त-गमनस्य भक्तपरि-
च्छिन्नविषयत्वात् प्रियभक्तप्रतारणा च स्यात् । नहि अन्यथा
स्थितं वस्तुन्यथा प्रदर्शकस्य हितकत्तुत्वं, यच्चोक्तं सर्वदेशे
सर्वभक्तसेवनादिकं तत्र विचारणीयं तत्तद्देशस्थ-भक्तानां सर्वस्व-
रूपसेवनं वा तत्तत्प्रदेशमात्रं वा अन्ये सर्वांगसेवनस्य श्रूयमा-
णात्वात् । आद्ये भक्तस्यापि देहेन्द्रिययोः व्यापकत्वप्रसंगात्
योगत्रयमस्वीकारे ईश्वरनिष्ठ एव अचिन्त्यधर्मः स्वीक्रीयतामाव-
श्यकत्वात् ॥२३॥

किंच “नचान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरमिति” “लावंघ्रियु-
ग्ममनुकृष्य सरीसृपं ताविति च” । श्रुतौ च सर्वतो मुखः अस-
र्वतो मुख इति च । युवाऽकुमारः प्रत्येत्याहवं अकुमारः सन् युवा
आहवं नामोच्चारकं प्रति एति आगच्छतेति । ततोऽचिन्त्यपरि-
च्छिन्नं तत्र शरीरं वा व्यापकं सूर्यकिरणवत्तादात्म्यापन्नो धर्मा
वा भवतापि भक्तेषु व्यापकानुपयोगादचिन्त्यशक्त्या परिच्छि-
न्नमेव स्वीकरणीयः “ऐश्वर्ययोगाद्भगवान् बिरुद्धार्थोऽभिधीयते ।
तथापि दोषाः परमे नैवाहाय्याः कथंचनेति” कौर्म्ये । ततश्च लाघ-
वादुपदेशागमन्यानसेवनवैकुण्ठादिबिलासक्रीडादि - ग्रामाण्याद-
चिन्त्यपरिच्छिन्न एव श्रीविग्रहः पूर्णत्वादयो धर्माः । अन्यथा श्रुत्या-
देर्न्यायोपः स्यात्तथाहि सर्वतो मुखता असर्वतो मुखता च तत्र च
सर्वतो मुखतार्थेन असर्वतो मुखता स्वरूपेण । नृसिंहोपनिषदि-
अथ कस्मादुच्यते सर्वतो मुखमिति यस्मादतीन्द्रियोऽपि सर्वतः

पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतः गच्छति सर्वतः आदत्त स सर्वगः
सर्वगः सर्वतस्तिष्ठत्येकपुरस्तात् परतो बभूव तस्मादुच्यते सर्वतो
मुखमिति । अनया श्रुत्या प्रत्यक्षादिप्रमाणागममंत्रांगपूजादिवि-
रोधं दूरीकर्तुं श्रीभगवत्या श्रुत्यार्थः स्वीकृतः सर्वं पश्यन्तः
सर्वतश्चक्षुः, सर्वं शृणोति सर्वतः कर्णः, सर्वं गच्छति सर्वतः
पादः, सर्वमादत्ते सर्वतो हस्तः, इत्यादयर्थं स्वीकृत्योक्तं सर्वतः
पाणिपादं इत्यादि । अन्यथा यथा सर्वतो मुखता व्याख्याता
तथाऽसर्वतो मुखतापि व्याख्याता स्यात् । तथाहि नृसिंहोपनिषदि-
विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं सर्वतो मुखमसर्वतो मुखं भोष-
णमभोषणं नमाम्यहमनहं नृसिंहं त्वानुष्टुभैव बुबुधिरे इत्यादि
तच्छरीरं तच्चैन्द्रियस्वादयं ग्राह्यं च । न च स्वप्रकाशतां व्याधातात्
जडत्वं च स्यादिति वाच्यं इन्द्रियास्वादयत्वेऽपि स्वप्रकाशानप-
गमात् नहि चक्षुषा ग्राह्येऽपि सूर्यस्य स्वप्रकाशता भंगः चैतन्या-
श्रयभिन्नत्वमेव जडत्वे प्रयोजकमन्यथा दीपोऽपि चैतन्यं स्यात् ।
तदुक्तं पाद्मे हरिं प्रति व्यासवाक्यं “त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि
चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ! । यत्तत्सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिं जगद्-
गतिं । वदन्ति वेदशिरसश्चालुषं नाथ मेऽस्तु तदिदि” । यत्र तु
श्रुत्यादिषु इन्द्रियाग्राह्यत्वं तत्र त्वात्मविषयकत्वं ज्ञेयं शरीरविषय
स्यैव (विशिष्टस्यैव) प्रत्यक्षत्वात् नारदपञ्चरात्रे-“समस्तमिद-
माक्षिप्तं यस्माच्च पवनात्मना । तस्माच्च सर्वपाणित्वं सर्वगः स्थाणु-
मीयते । उद्धर्वाद्ध्वस्तिर्यगैर्यद्वत् भासते रश्मिभिः रविः ।
तत्प्रकाशकरूपत्वात्सर्वचक्षुरजः स्मृतः । समत्वात्पावनत्वाच्च सर्व-
सर्वशिरः स्मृतः । सदानंदरमा सर्वं तस्य सन्ति सदैव हि । सर्वत्र
शान्तरूपस्य ततः सर्वमुखः स्मृतः” इति पर्वतं प्रति नारदोक्तिश्च
“आत्मा ज्ञानमयत्वाच्च व्यापकस्तु स्वशक्तिः । सूर्यादिरप्रकाशत्वात्
स्वयं ज्योतिरुदाहृतः” । वस्तुतस्तु अलौकिके वाक्यमेव प्रमाणं न

युक्तिः । उक्तं च पुरुषोत्तमतन्त्रे-यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिविरोद्धं
शक्नुयात् क्वचित् । विरोधवाक्ययोः क्वापि किञ्चित्सा-
हाय्यकारणमिति । 'ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमे मताः ।
न दोषः परमे कश्चिद्गुणा एव निरन्तरमिति' ॥२४॥

ननु सृष्टेः पूर्वं 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ब्रह्म वा इदमग्र
आसीदित्यादिना ब्रह्मण एव पूर्वभाबित्वं श्रूयते नतु विग्रहस्य
सृष्ट्यादिमध्य एव श्रीवाराहादेः श्रूयमाणत्वात् राक्षसबधादिद्वारा
धर्मज्ञार्थमिति चेत् न विग्रहस्यैव श्रुतिपुराणादिषु श्रूयमाण-
त्वात् अन्यथा सदेव सौम्येदमित्यादिवैयर्थ्यं स्यात् । नहि तदा
जीवात्मनामभावोऽपि तु देहादीनामेव । तथाहि-ओं अथातो
महोपनिषदमेव तदाहुरेकोऽहं वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा न
ईशानो नापो इत्यादि महोपनिषदि । इदं तु रहस्यत्वेनोक्तं ओं
अथातो महोपनिषदमेवेति अथातः एतदनन्तरं महोपनिषदमेव
महाग्रहस्यमेव किं तत् नारायण आसीदित्यादि नारायणशब्दः
शरीरवाचक एव । नारायणोपनिषदि 'पुरुषो ह वै नारायणोऽका-
मयत अथ नारायण आसीदित्यादि अथ नारायणात् रुद्रो जायते
यतः प्रजाः सर्वाणि भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते नारायणे
प्रलीयन्त नारायणे प्रलीयन्त इति' 'विश्वतश्चलुरुत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरिति' 'नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं ब्रह्मपिङ्गलं' इत्यादिना वर्णोक्तिश्च ।
एवं वैकुण्ठादिभगवद्भोकोपि नित्य एव । विशेषो लोकप्रकरणे
ब्रह्मणः । ततश्च सर्वेऽवताराः सर्वाणि स्थानानि पार्षदाश्च
नित्याः ॥२५॥

नन्ववताराणां नित्यत्वेऽनेकेश्वरत्वं स्यात् ततश्चैके एवेश्वरः
शरीरो तत्तद्भूतानां तथा तथा प्रतीयत इति अतो भक्तानामेवेच्छा
नित्यामिका न तु स्वरूपभेदः संकोचविकाशन्यायेन कूर्मनृसिंह-

त्वादिप्रतीतेः । तस्मादीश्वरशरीरमेकमेव । अत्र ब्रूमः द्विभुजत्व-
चतुर्भुजत्वबालत्वकिशोरत्वकूर्मत्वनृसिंहत्वादि आकाराणां नित्यत्व-
मस्ति न वा नित्यत्वे सिद्धो भेदः अनित्यत्वे निदुर्भक्तब्रह्ममत-
प्रवेशः, अन्यच्च तत्तदाकारोऽस्ति न वा ? अस्तित्वे भेदः नास्ति
चेत् असद्वस्तु प्रदर्शनन भक्तानामहितकारी स्यात् । किं च तत्स्व-
रूपं च निरूपणीयं यन नित्येनानित्यं प्रदर्श्यते किमिति च
भक्तानां नित्यं स्वरूपं न प्रदर्श्यते न च भक्तानामिच्छया प्रदर्श्यत
इति वाच्यं उपदेशपरम्परया भक्तेच्छाया नित्यविषयत्वात् न च
मार्कण्डेयादिवत् सर्वेऽसदृशनेच्छावन्तः, नृसिंहराघवेन्द्रसेवकानां
प्रल्हादहनूमदादीनां नित्यत्वेन वेदागमादिषु निर्धारितत्वात् । तर्हि
कथमेक एव नारायण आसीदित्यादावैक्यं को व्रतऽनेकत्वं न
वयं भगवदात्मनाऽनेकत्वं ब्रूमोऽपि तु नृसिंहादद्याकाराणामवा-
धितनित्यत्वं चित्रपटवत् । तथोक्तं नारदपञ्चरात्रे- 'मणिर्यथा
विभागेन नीलपीतादिभिर्युतः । रूपभेदमवाप्नोति ध्यानमेदात्तथा
हरिरिति' । केचिद्वैष्णवंमन्या एक एवेश्वरोऽशी कार्थार्थं तत्त-
दाकारः कार्थ्यावसाने ऐक्यं । परमसंहितायां च- 'अंशिनस्तु
पृथक् जाता अशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरैक्यं प्रपद्यन्ते नात्र
कार्यं - विचारणेति' मन्यन्ते । तत्तु न चारुतरं वैष्णवत्वव्याधा-
तात् तथाहि इदं त्वद्वैतवादिना वक्तुं शक्यते न तु वैष्णवेन, उपा-
स्याकारस्यानित्यत्वे भक्तितद्वैकुण्ठतद्भूतानामनित्यत्वं स्यादद्वैत-
मतमोक्षो वा तर्हि कथं पुनरैक्यं प्रपद्यत इति वाक्यार्थः-
विभूतो शक्त्यंश प्रवेशो अतो न विरोधः । तस्मा-
दीश्वरस्यैकत्वे न तत्तदवतारश्रीमूर्त्तीनां च भेदत्वं सिद्धं । अत-
एवावतारावतारित्वेन सर्वत्र विभागः । सदाविभूतसर्वशक्तिम-
त्वमवतारित्वं, यथा कार्थ्यामाविभूतशक्तिमत्वमवतारत्वमिति
विवेकः । अतएवावतारेषु अवतार्यात्मप्रवेशादंशः अन्यात्मनि

ज्ञानवैराग्यादि प्रवेशात् कलावतारः सजातीयोत्कर्षाद्विभूतिः ॥२६॥

ननु तर्हि कस्यावतारित्वं श्रीकृष्णस्येति ब्रूमः श्रुतिस्मृत्या-
गमैः कृष्णोऽवतारित्वेन चोच्यते 'अवतारावतारीत्वं भेदाभेदे व्यव-
स्थितं । आत्मैक्यादैकता ज्ञेया शरीराद्भेद उच्यते' । श्रुतौ तावत्
केनोपनिषदि- केनेषितं मनः पतति प्राणाः प्राणस्य प्राणः चक्षु-
श्चक्षुरति मुच्य धीराः । प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्तीति उपक्रम्य
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि इत्यादि मध्ये उक्त्वा अमृतत्वं हि विदते
आत्मना विदते वार्य्यि विदयया विदते सत्यमायतनं
यो वा एतामुपनिषदं वेदापहत्य पाप्मा नमनन्ते स्वर्गो
लोके ज्येये प्रतितिष्ठतीति उपसंहृतम् । तत्र को वा
स्वर्गः किं तद्ब्रह्मेत्यपेक्षायामाह-पुरुषो ह वै नारायण
इत्युपक्रम्य पुनश्चाभ्यासेन नित्यो देव एको नारायणः पश्चा
नारायणोपासकस्य स्तुतिं कृत्वा ततः पूर्वोपनिषदि स्वर्गत्वेन यो
लोक उक्तः तं प्रतिपादय बैकुण्ठबनलोकं गमिष्यति तदिदं पुर-
मिदं पुण्डरीकं विज्ञानवनं तस्मात्तदिहावभासमिति बैकुण्ठत्वेन
प्रसिद्धस्य बनलोकस्यानन्दात्मकं प्रतिपादय तस्येश्वरमाह ब्रह्मण्यो
देवकोपुत्रो ब्रह्मण्यः सोऽपनिषदमधीते इति श्रीकृष्णस्यावतारित्व-
मायाति । ननु मत्स्यादयः समाः को ब्रूते विषमाः ऐश्वर्ये समा
एव ननु स्वरूपे । उक्तं च वराहे-मत्स्यैकूर्मबराहादद्याः समाः
विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्यास्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमेति ॥
आकाराणामेव भेदो नात्मन इति ज्ञेयम् । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके-
ध्यायारव पुरुषः सर्वं खल्वेदं ब्रह्म यत्प्राणा आदित्या इत्यादय-
कत्वा पश्चादुपसंहृतं कृष्णाय देवकोपुत्रायोक्त्वावाच-पियासेत्या-
दिना । ननु श्रीनारायण एवावतारीति चेत्सत्यं श्रीनारायणे
ब्रह्मत्वं विद्यायावसंहारे ब्रह्मण्यो देवकोपुत्र इत्युपसंहाराद्देवकोपुत्रे
नारायणत्वं विधीयते । ननु श्रीनारायण एव देवकोपुत्र इति किं

न स्यात् ब्रह्मप्रार्थनास्वारस्यादिति चेन्न । श्रीभागवतवाक्यविरो-
धात् । नारायणोऽगं नरभूजलायनादिति अन्यथा श्रीनारायणोपास-
कस्य ब्रह्मणोऽनेककनारायणदर्शनं न स्यात् । न ह्यवतारित्वानन्त्यं,
तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरित्यत्र तासामास्वादः नैकद्वयं च न च
भेदः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्रीभाग-
वतपदचस्याबाध्यत्वात् । ननु यत्सेवको यः तमनुसारित्वेन मनुत
इत्येव तत्त्वमिति चेत् न । मिथ्यात्वेन प्रतीकोपासना नतु भक्तिः
अन्नं ब्रह्मेतिवत् अवतारावतारिभेदस्य केनापि प्रकारेण नियमि-
तत्वात् अन्यथा देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषीति पदचं
योजयितुमशक्यं स्यात् । प्रह्लादसंहितायां च प्रथमेऽध्याये ब्रह्मवा-
क्यं ऋषीन् प्रति 'मत्स्यकूर्मादिरूपैस्तु भगवानर्च्यते सदा ।
विष्णोः परामिमां मूर्तिं न जानामि द्विजोत्तमाः' इत्युक्त्वा प्रह्ला-
दं गच्छत स जानाति ततो गत्वा तैः प्रह्लादः पृष्टः प्रश्नानन्तरं
प्रह्लादेन श्रीकृष्णः कथितः सर्वोत्तमेनेति । तर्हि श्रीनारायण एवा-
वतारी भवतु यथा तथावतारावतारिभेदस्तु नियत एव नियतत्वे
सिद्धे योऽवतारी स एव श्रीकृष्णः सर्ववाक्यनां तत्रैव समन्व-
यात् । तथाहि- 'शब्दब्रह्म परब्रह्म ममेभि शाश्वती तनू । मदीयं
महिमानं च परब्रह्मति शब्दितम्' । तथाहि एकादशे- 'नारायणा-
भिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः । निष्ठामहर्था नो बक्तुं यूयं हि ब्रह्म-
बित्तमा' इति स्वरूपं पृष्टं तदुत्तममिति 'स्थित्युद्भवप्रलयहेतु-
रहेतुरस्य यः स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च । देहेन्द्रियासुहृद-
यानि चरन्ति येन संजाबितानि तद्वैहि परं नरेन्द्रे' त्यनेन
नारायणब्रह्मपरमात्मनां प्रवृत्तिनिमित्तं यत्र तत्परं तत्त्वमित्युक्ते
परस्यैवावतारित्वं नहि नारायणपदप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्मपरमा-
त्मनोः, न वा ब्रह्मपरमात्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं नारायणे । अतो
नारायणादीनां धर्मत्वं परतत्त्वस्य धर्मित्वं । न च ब्रह्मणः कुत्राप्य-

बतारत्वं न दृष्टमिति वाच्यं । कार्य्येणैवावतारत्वोक्तेः स्वप्न-
जागरसुषुप्तिसु सद्बहिर्चेति कार्य्यत्वात् । परतत्वं श्रीकृष्ण एव
ब्रह्म शब्दः सर्वत्र श्रीकृष्णविशेषणमेव । तदुक्तं पादोऽप्युक्तं
गुणास्तस्य न शक्यं तेऽमितत्वतः । यतोऽतो ब्रह्मशब्देन सर्वेषां
प्रहणं भवेत् । एतस्माद्ब्रह्मशब्दोऽसौ कृष्णस्यैव विवेक्षणं इति ।
ब्रह्मसंहितायां आदिपुरुषरहस्यस्तवे—

यस्य प्रभा प्रभवतो जगदण्डकोटि-

कोटिष्वशेषबसुधादिविभूतिभिन्नम् ।

तद्ब्रह्मनिष्कलमनन्तमशेषभूतं

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

तत्पदवाच्यं यन्निष्कलं ब्रह्म तत् यस्य गोविन्दस्य प्रभा किरणवत्
सूर्यस्य तं गोविन्दं भजामि ।

‘यस्यैकनिश्चसितकालमथाबलमन्य-

जीवन्ति रोमबिलजा जगदण्डनाथाः ।

विष्णुर्महानपि स यस्य कलाविशेषो

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

तथा श्रीमुखवाक्यं श्रीगीतोपनिषदि—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्यान्यस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य चेति ॥

उदयमपर्वणि भोग्यवाक्यं-एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च
नरः स्मृतः । नारायणो नरश्चैव सत्वमेकं द्विधा कृतं ॥ एष-पदेन
कृष्णे नारायणत्वं विधीयते नरेऽर्जुनत्वमिति ।

तथा तृतीये—

दशो नराधिकै र्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

तदयं तेऽनर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः ।

वमाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।

तथा श्रीगीतासु—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवाजुन ?
बिष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

श्रीभागवते—

यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः ।
तैस्तै रतुल्यातिशयै र्वीर्यैर्देहिष्वसंगतैः ॥

द्वितीये—

सर्गे तपोऽहमृषयो न च ये प्रजेशाः,
स्थाने च धर्म मखमन्वमरावनीशाः ।
अन्ते त्वधर्म हरमन्यु वशा सुरादया,
माया-विभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥

विष्णुपुराणे—

शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ।
भवन्त्यभूतपूर्वस्य तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

तथा विष्णुपुराणे पंचमेशोऽक्रूरवाक्यं—

मत्स्यकूर्मवराहैश्च सिंहरूपादिभिः स्थितिः ।
चकार जगतो योऽतः सोदय मामालपिष्यति ॥
विभर्षि रूपाण्यबबोध आत्मन ,
क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ।
सत्वोपपन्नानि सुखाबहानि,
सतामभद्राणि मुहुः खलानां ॥
नानाभाबैर्लीलयैवोपपन्नै ,
देवान् साधून् लोकसेतून् विभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्तमानान्,
जन्त्रैस्तत्ते भारहाराय भूमेः श्री ॥

इति भागवते । नारदोक्तब्रह्मविद्यायां-‘कलावतारः शेषाख्यः
सहस्रफलमौलिवान् । अनन्तोऽस्याभव तत्र जीवांश उपलभ्यते ।
तृतीयोऽशावतारोऽभूदादिनारायणाभिधः । अवतारसहस्राणि
श्रीकृष्णस्य महात्मनः’ । यद्यवतारेऽवतारित्वोक्तिः सत्या स्या-
त्तर्हि एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमित्याद्युक्तेः वैयर्थ्यं
स्यात् । यत्र तुस्तुत्यादिषु अवतारित्वप्रतिपादनं तेनैव वपुषा
युवामिति भागवदुक्तिः सा त्वात्मविषया नतु विशिष्टविषया
श्रीकृष्णे त्वावाधितमेवावतारित्वम् ॥

यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः ।
तैस्तैर तुल्यातिशयैर्बीज्यैर्देहिष्वसंगतेः ॥
सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि,
तिर्यक्तु यादःस्वपि ते ऽजनस्य ।
जन्मासतां दुर्मदं निग्रहाय,
प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥
मत्स्यश्च कच्छप नृसिंहवराह-हंस,
राजन्यविप्र विबुधेषु कृतावतारः ।
त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथाधुनेश,
भारं भुवो हर यदूत्तम बन्दनं ते ॥

आगमे च श्रीकृष्णपूजायां—

वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।

अन्यादिदलशूलेषु (मूलेषु) संपूज्यास्तु सुबुद्धिना ।

प्रल्हादसंहितायां प्रथमाध्याये ब्रह्मवाक्यं ऋषीन् प्रति-

मत्स्यकूर्मादिरूपैस्तु भगवाच्चर्तते सदा ।

विष्णोः परामिमां मूर्तिं न जानाभि द्विजोत्तमाः ॥

पश्चान् प्रल्हादोपदेशेन ऋषयः श्रीकृष्णं ज्ञातवन्तः । स्वायम्भु-

बागमे पंचाशीतिपटले ध्यानप्रस्तावे-

धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुःपादविराजिते ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां शिरोभूषणभूषिते ।

तत्र प्रेम भराकान्तं किशोरं पीतवाससमिति ॥२७॥

ननु बाल्यादि अनुक्रमेण यौवनप्रतीतेः कालव्याप्तत्वात् कथं
नित्यत्वमिति चेन्न अजरामरादिपदैरेव नित्यत्वमिदं उपसं-
हृतदिग्भागः (दिव्यांगः) ससंकोचविकाशाभ्यां वर्तते । नित्यं
षाडशवार्षिकमित्यादिपदैर्नित्यत्वमिदं । किं च सर्वधर्माणां
भगवति विद्यमानत्वात् भक्तानां यथा यथेच्छा तत्तथैवाचिन्त्य-
शक्तीनामयमेव स्वभावः विरोधाप्रतीतिरिति । ऋग्वेदे द्वितीया-
ध्याय-द्वितीयाष्टक-पंचविंशतिवर्गे षष्ठीऋक् चतुर्भिः साकं
नवति च नामभिश्चक्रं बृत्तं व्यतीरवीवियन् बृहच्छरीरो विमि-
मान् ऋक्वभिर्युवाकुमारः प्रत्याहवं बहुभिर्नामभिश्चतुर्व्यूह-
नामभिः व्यती शरीराणि अवीवियत् उत्पादयामास नवति असं-
ख्यातानि ऋक्वभिरचरणैः विमिमान् नकार उपमानार्थः यथा
बृत्तं चक्रं सूर्य इवेत्यर्थः । आहवं आह्वानं प्रति कीर्तनं प्रति
प्रत्येति आगच्छति अकुमारः सन् युवा कुमारक्रमं विना नित्य-
युवेत्यर्थः । सकललावण्यसौन्दर्यादिनिधाने श्रीकृष्णेऽतर्क्य-
परिच्छिन्नता ज्ञेया । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरो मुखः ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्यादिकं च, सर्वतः सर्व-
भक्तनिकटेऽचिन्त्यशक्तित्वात् । प्राकृतेऽपि तेजसि लक्ष्यो जनस्थित-
सूर्यसम्बन्धिनि तत्क्षणमेव भूमौ प्रकाशः । किमु बक्तव्यं भग-
वति भक्तजीवानुभूते । अन्यथा भक्ताभक्तविभागं विना सर्वतो
राहित्यं न स्यात् । तथा नृसिंहोपनिषदि-तुरीयातुरीयमात्मा
तमुग्रमनुग्रं वारमवोरं महान्ममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्त-
मज्वलन्तं सर्वता मुखमवर्ततो मुखमित्यादिषु भक्तु वृत्तिरभ-

क्तेषु वैपरीत्यं यथा योग्यं ज्ञेयं, एवमन्यत्र, अतएवोक्तं प्रश्नोत्तारे
अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति यस्मात्स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्यु-
मपमृत्युं च मारयति इत्यादि । अथ कस्मादुच्यते भगवान्महेश्वरो
यस्मात् भक्तान् ज्ञानेन भजत्युद्गृह्णाति । अथ श्रीकृष्णे ज्ञानं
त्रैविध्यं एकं स्वरूपनिष्ठं सत्यं विज्ञानमानन्दं सच्चिदानन्दं, द्वितीयं
गुणाः 'ऐश्वर्यस्य समप्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययो-
श्चैव षण्णां भग इतीरितः, तृतीयमिन्द्रियनिष्ठं 'साधवो हृदयं
मह्यं साधूनां हृदयं त्वहं । मदन्यं ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मना-
गपि' । तत्र स्वरूपेन्द्रियज्ञानयोर्भक्त एव विषयः गुणस्य तु सर्वो
ऽपि विषयः । तेनैव सर्वज्ञता नतूभाभ्यां । श्रीकृष्णस्यावतारित्व-
मन्येषामवतारत्वं शृंगप्राहकन्यायेनाक्रूरस्तुतौ नमः कारणमस्या-
येत्यादिना रघुनाथादीनां धर्मत्वमुक्त्वा 'स्तुतस्तस्य भगवान्
दर्शयित्वा जले वपुः । भूयः समाहरत् कृष्णो नटो नाट्यमिवा-
त्मन' इत्यनेन धर्मित्वं । नहि नटे किमपि मिथ्यापि तु सर्वमुपक-
रणं, नहि सामप्रचभावे नटः किमपि कर्तुं शक्नोति सामप्रचा
सहैव तिष्ठति, ततः श्रीकृष्णस्यावतारित्वे सिद्धेऽवतारित्वं विचा-
र्यते । सदाविभूतसर्व (षट्) गुणवत्वमवतारित्वं । यथा कार्य-
षट्गुणान्यतमाविभूतशक्तिमत्वमवतारित्वं यद्वा स्वरूपप्राधान्यमे-
वावतारित्वं गुणप्राधान्यमेवावतारित्वं । केचित् आत्मप्रभैव ज्ञानं
सच्छिद्रघटस्य दीपप्रभावत् तन्न । सुखसत्ता ज्ञानं विषयो घट इति
त्रितयोल्लेखः स्यात् । आत्मनः सत्यानन्दज्ञानस्वरूपत्वात् यथा
ज्ञातो घटस्तथा सुखविषयोल्लेखः स्यात् । अत आत्मा भिन्नः
विषयेन्द्रियसंयोगात् ज्ञानमुपपद्यते । तदुक्तं भास्कराचार्येण
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रविचारे । तस्मादालोकेन्द्रियादिभ्यो
ज्ञानमुपपद्यते । तदभावे न अत आत्मचैतन्यात् ज्ञानं भिन्नमिति ।
नारदोक्तब्रह्मविद्यायां-यथायसः संनिधानात्सूर्यकान्तस्य वा

रवेः । शुक्लगोमयपिण्डस्य सांमुख्यात्सूर्यतेजसः । शक्त्यावेश-
स्तादृशः स्यात्त्येनानलसमुद्भवः । तादृशी शक्तिरप्यास्त यथा
तोयादित्वापनम् । शक्त्यावेशस्तयोरेवं योगमायास्वमाययोः । अंशः
कला च भूयस्त्वादल्पीयस्त्वाच्च कार्यतः । अतएव क्वचिद्गुण-
प्रधानकार्येणावतारिण्यवतारत्वोक्तिः स्वरूपप्रधानकार्येणावतारे-
ऽवतारित्वोक्तिश्च न विरुद्धा उभयोरुभयत्र प्राधान्यानपायात्
तदुक्तं पाद्मे चतुभिर्त्रिंशे- 'एतत्ते कथितं देवि ! नृसिंहं वैभवं हरेः ।
शेषां च वैभवावस्थां शृणु देवि ! यथा क्रमं' । यथा त्रिगुणावता-
रत्वं ब्रह्मदौ तथा षट् गुणावतारत्वं श्रीवाराहादौ । उक्तं च पंचमे-
साक्षाद्वरि ज्ञानकलावतीर्णमिति । ज्ञानकला ज्ञानशक्तिः तन्मध्ये
क्वचिद्भक्तात्मनि क्वचिदीश्वरात्मनीत्यर्थादूह्यम् ॥

वैभवावस्थामीशस्य मत्स्यकूर्मादिरूपकम् ।

विस्तरेण समाख्याहि मम प्रीत्या महेश्वरेति ॥

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् इति । केचिदंशाः
केचिदंशाविष्टत्वादंशाः केचित्तु कलाः केचिद्विभूतयः । एकोनविंशे
विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मन्ति । रामकृष्णाविति योऽवतारत्वेन
कथितः स कृष्णः भगवान् ऐश्वर्यावध्यधिकरणः । अन्यथा
मत्स्यादिरपि भगवानेव ततश्च मत्स्यादिषु तरतमभावेन भगवत्ता
श्रीकृष्णे तु अबधिभूता भगवत्ता । पुरुषावतारस्यापि योऽवतारी
तस्यापि अबधिरित्यर्थः । ततश्चायमर्थः-कृष्णः भगवान् अब-
तार्यवधिः तु शब्दात् पुनः स्वयं च भगो विदच्यते यस्यासौ भग-
वान् । भगः ऐश्वर्यं तद्वान्, ऐश्वर्याद्धिन्नश्च । यथा दण्डवान्
देवदत्ताः दण्डो भिन्नः, देवदत्तस्तु भिन्नः । ततश्चैश्वर्य-
गुणवान् श्रीकृष्णः पुनः स्वयं च रसरूपः कृष्णः ।
अयमर्थः ऐश्वर्यादिः कृष्णस्य वैभवं रसरूपता स्वरूपं ।
तथा च श्रुतिः- 'रसो वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दी

भवतीति' अग्निवत् । नह्यग्नेर्दाहकत्वं प्रकाशकत्वं सर्वभक्तित्वं स्वरूपोऽपि तु वैभवं । स्वरूपं तु शरीरित्व-शीतलत्व-भोगित्वादि-कमन्यथा स्वकलत्रपुत्राणां दाहकत्वेन शत्रुरेव स्यात् तद्वत् श्री-कृष्णोऽपि वैभवावस्थायां ऐश्वर्यं धर्मः स्वरूपं तु रसरूपमेव । नहि अग्नेर्दाहकत्वं प्रकाशकत्वं सर्वभक्तित्वं स्वरूपे प्रविशति । तदुक्तं ब्रह्माण्डे-सहस्रनाम्नां पुण्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत्फलम् । एकावृत्त्या तु कृष्णस्य नामैकं तत्प्रयच्छतीति । यद्यपि 'सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनाम बरानने' इत्युक्तं पार्वती प्रति श्रीरामनाम्नः प्राशस्त्यम्, यद्वा पार्वतीभोजनविधानार्थं सहस्रनामपाठानन्तरभोजननिश्चयमात् । नहि कृष्णनाम्नि प्राशस्त्यं दद्येत्यते । सहस्रनाम्नामिति बहुत्व-निर्देशात् । किं च यदि तथात्वं तर्हि रामकृष्णनाम्नोः स्वरूपोक्ते-निर्णयः न स्यात्तथाहि-पातालखण्डे मथुरामहात्म्ये । 'तारकाज्जायते मुक्तिः प्रेमभक्तिस्तु पारकात्' । तारकः राम इति, पारकः कृष्णेति । प्रभासखण्डे-कुशध्वजं प्रति नारदवाक्यं-नाम्नां मुख्यतरं नाम कृष्णारूपं मे परं तपेति । किं च श्रीकृष्णे चेदवतारित्वं केनापि बैलदयएयेण तर्हि तन्नाम्नि तद्वैलक्ष्ण्यमर्थप्राप्तम् । 'नाम-चिन्तामणिः कृष्णः चैतन्यरसविग्रहः । पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्ताऽभि-ज्ञत्वान्नामनामिनोः । अथ षड्गुणावताराः ।

षट्गुणैः षट्गुणाः षोढा षट्त्रिंशद्भेदगाः मताः ।

यत्र यस्य प्रधानत्वं स तेनैव विचार्यते ।

नृसिंहो यामदग्न्यश्च कल्की पुरुष एव च ।

ऐश्वर्यकृतिकर्तारस्तत्र ऐश्वर्यमुख्यगाः ॥

चतुर्व्ववतारेषु षण्णां मध्ये ऐश्वर्यस्य प्राधान्यं पञ्चानां गौणत्व-मतएवैश्वर्यद्वारैर्बान्यत्वाय तदुक्तं पादो चतुस्त्रिंशो-एतत्ते कथितं देवि ! नृसिंहवभवं हरेः । शेषां च वैभवावस्थां शृणु देवि ! यथाक्रममिति । ऐश्वर्यदयोतकं सप्तमे-भूर्दिशन् बद्धाजतिपुङ्गवः

आसीनं तीव्रतेजसम् । ईडिरे नरशादूलं नाति दूरचराः पृथगि-
त्यादिना परमैश्वर्यं । ऐश्वर्यद्वारा यशश्च सप्तमे-सभासु सत्रेषु
तवामलं यशो गीत्वा सपर्या महतीं लभामहे । यस्तांन्यतैषीद्वश-
मेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन् यथामयः । एवमन्यदपि ।
अथ परशुरामः ऐश्वर्यप्राधान्येन धर्मश्रीयशो वैराग्यादिकं नवमे-
'एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । अवतीर्य परं भारं
भुवोऽहन् बहुशो नृपान् । यशः-ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे
दक्षिणां दिश' मित्यादि 'जामदग्न्योपि भगवान् रामः कमललोचन
इत्यादौ' श्रीः । आगमिन्यन्तरे राजन् वत्तं यिष्यति वै बृहदिति धर्मः,
न्यस्तदण्डः प्रशांतात्मेत्यादौ वैराग्यं । अथ कल्की ऐश्वर्यदयोतकं-
'अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । भविता विष्णुयशसो
नाम्ना कल्किर्जगत्पतिरिति' अष्टैश्वर्यसमन्वित इति द्वादशे
धर्मदयोतकमाह-अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै
इत्यादि । अथ पुरुषावतारः ऐश्वर्यदयोतकमाह-तमाहुरादयं
पुरुषं सहस्रांश्च रुवाहुकमित्यादि । इति चत्वार ऐश्वर्याव-
ताराः । 'नारदोऽथ तथा व्यासो बाराहो बुद्ध एव च । धर्मप्रधाना
एवैते धर्मद्वारान्यगामिन्यः' । धर्मदयोतकं प्रथमे-उच्छिष्टलेपान-
नुमोदितो द्विजैः सकृत्सम भुञ्जे तदपास्तं किलिबषः । एवं प्रवृत्त-
स्य विशुद्धचेतसः तद्धर्म एवात्म रुचिः प्रजायते । नैष्कर्म्यं कर्माणां
यत इत्यादिकं तु भगवद्धर्मप्राधान्येनैव । अथ व्यासः धर्मदयोतक-
माह-सर्ववर्णाश्रमाणां यदध्यौ हितममोघदृगित्युक्त्वा चातुर्होत्रा-
दिवेदविभागं कृतवान् इदं प्रोवाच धर्मविदिति च भारतादिना
यश आदिकं प्रकटमेव । अथ वाराहः धर्मदयोतकमाह-जितं
यश जितं ते जितयज्ञभावन त्रयीतनुं त्वां परिधुन्वते नमः । यद्वोम-
गर्त्तेषु निलिल्युरध्वरास्तस्मै नमः कारणशूकरात्मने । ऐश्व-
र्यादिकं धर्मप्राधान्येनैव । अथ बुद्धः धर्मदयोतकं एका-

दशो-वादै विमोदयति यज्ञकृते तदर्हान्' इति धर्मावतारः ।
 रामो धन्वन्तरिर्यज्ञः पृथुः कीर्त्ति प्रधानुगाः । यशः
 प्राधान्यं श्रादरात्-यस्येय दुत्कलित रोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मा-
 दिशत् क्षुभितनकतिमिगिलोऽब्धिः । सेतुः कृतः स्वयश
 उज्ज्वलिता च लंका रक्षः शिरांसि भुवि ये तु रिषुक्षतानि' ।
 यशः प्रधान्येन धर्ममाह-यः सत्यपाशपरिवीत पितुर्निदेशं स्त्रै-
 णस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः । राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो
 निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिब मुक्तसंग' इति नवमे । अथ
 धन्वन्तरिः यशः प्राधान्यं द्वितीये-धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव
 कीर्त्तिनाम्ना नृणां प्ररुदतां रुज आशु हन्ति' । धर्मादयोपि
 ज्ञेयाः । अथ यज्ञः यशः प्राधान्यं द्वितीये-सयामादयैः सुरगणैर-
 पात्स्वायंभुवान्तरमिति, यशो द्वारा श्री चतुर्थे-आनिन्ये स्वगृहं
 पुत्र्या पुत्रं विततरोचिषं । अथ पृथुः यशः प्राधान्यं चतुर्थे-अयं
 तु प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुकीर्त्तिर्महाराजो भवि-
 ष्यति पृथुश्रवाः' । यशो द्वारा धर्ममाह-एष धर्मभृतां श्रेष्ठो
 लोकं धर्मऽनुवर्त्तयन् । यशो द्वारा ऐश्वर्यमाह-एष दोग्धा
 मही बीरो गां सती मोजसोषधीः इति यशोऽवताराः कृष्णरामौ
 मोहनी च वामनः श्रीप्रधानुगाः पाद्मे-एतत् सर्वमाख्यातं वामनं
 वैभवं हरेः । श्रीप्राधान्यं रामकृष्णयोर्यथा-अक्षयवतां फलमिदं
 न परं विदामः सख्यः पशून्नुविवेशयतोव्यस्यैः । बकत्रं ब्रजेशसु-
 तयोरनुवेगुजुष्टं यै वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम्' । गुणेनैवा-
 वतारत्वं न तु स्वरूपतः अतएव सजातीयोत्कर्षेणोक्तं बृहणीनां
 बामुदेवोऽस्मोति । अथ मोहनी श्रीप्राधान्यमष्टमे-अहो रूपमहो
 धाम अहो अस्या नयं वय इत्यादि । अथ वामनः श्रीप्राधान्य-
 माह-रूपानुरूपावयवं दर्शनीयं मनोरमं । व्यायान् गुणैरित्यादि
 श्रीद्वारा ऐश्वर्य इति यशोऽवताराः । दत्तात्रेयश्च मत्स्यश्च

कुमारः कपिलस्तथा । ज्ञानप्रधानविज्ञेया ज्ञानान्ये गौणतां
 गताः । कुमारः ज्ञानप्रधानकः सर्वत्र ते विषमया इत्यादि । कपिलः
 यथा कपिलस्तत्त्वसंख्यातेत्यादि दत्तात्रेयः आन्वीक्षिकीमल-
 काय प्रल्हादादिभ्य ऊचिवानित्यादि । मत्स्यः आत्मतत्त्वमसंशय-
 मित्यादि इति ज्ञानावताराः । नारायणो नरश्चापि कूर्मश्चाप्यर्ष-
 भस्तथा । वैराग्यरूपा विज्ञेयास्तत्तात्कर्मानुसारतः । पाद्मे-यत्कौर्म्यं
 वैभवं विष्णोः सर्वलोकनमस्कृतमिति । नरनारायणयोर्यथा देव्य-
 स्त्वनंगप्रतना घटितुं न शैकुः । कूर्मः निद्रोक्षणोद्विपरिवर्तक-
 घाणकंढूः । नहि वैराग्यं विना एतादृशे स्थले सुखं, ऋषभः-यो वै
 चचार समदृक् जडयोगचर्या इति वैराग्यावताराः एवमन्येपि
 कार्यानुसारेण ज्ञेयाः । एवमवतारावतारिभावः सिद्धस्तथेश्वर
 एक एवाकारभेदस्तु तत्रैव किंच नास्माकमाग्रहः, गुणनैयंत्ये वैभवा-
 वस्थरूपस्य श्रूयमाणत्वात् गुरूपदेशशास्त्राभ्यां विवृत्तमस्माभिः
 अन्यच्च वेदान्तन्यायादिभिरपि स्वीकृतत्वात् । मत्स्यादद्याकाराणां
 प्रामाण्यं उपासना च परंतु मायिकत्वेऽनित्यत्वे पांचभौतिकत्वे
 च अदृष्टजन्यत्वादौ विप्रतिपत्तिः तत् यथा स्थाने विवृत्तं उक्तं च
 पाद्मे-परावस्था परेशस्य व्यूहाश्च विभवादयः । उक्ता देवावता
 राश्च विष्वाकारादिकाः स्मृताः । अर्च्यावतारव्यादेश्याः वैभवाः
 परमात्मन इति' ।

आत्मा सर्वोत्तमस्यैव व्यापकत्वेन संमतः ।
 शरीरं तु परिछिन्नमचिन्त्यानंतशक्तिकम् ॥
 आत्मा निगुण एव स्याद्रसरूपस्तु विग्रहः ।
 विग्रहछिन्न एवात्मा पुरुषोत्तम ईरितः ॥
 इन्द्रियादेस्तु राहित्यं केवलात्मनि युज्यते ।
 विभागोऽयं द्विधा ज्ञेयः शरीरे च तथात्मनि ॥
 कामद्वेषादयो दोषा नात्मन्येव बिभ्रंति ते ।

पुरुषोत्तमे निशिद्वाश्चेदंशगा एव संमताः ॥
 नहि कुत्रापि कृष्णस्य भयहेतोरुपेक्षणम् ।
 न शरीरं बिना क्वापि भोहेतोर्मरणं स्मृतम् ॥
 निषेधः प्राकृतैज्ञेयो विधिस्त्वप्राकृतैर्मतः ।
 यथा योगेश्वरो देही स्वशरीरेषु संस्थितः ॥
 एवमेवावतारी तु सर्वगाभिनया मतः ।
 अन्यथा ह्यवतारेषु भेदाभेदः कथं भवेत् ॥
 यथाकाशो द्विधा भिन्नः तथा कृष्णे प्रतीयताम् ।
 मूर्तिमांश्च परिच्छिन्नः व्यापको मूर्त इष्यते ॥
 तथा विप्रह्वानात्मा पुरुषोत्तम ईरितः ।
 तत्तद्विप्रह्वानात्मा ह्यवतार इति स्मृतः ॥
 आत्मैकत्वेन चैकात्म्यं विप्रहाद्विन्नता स्मृता ।
 पुरुषोत्तमवाच्यस्तु ह्येक एव मतो बुधैः ॥
 योगजातेन धमेण कायव्यूहं करोति चेत् ।
 न शरीरेष्वभेदः स्यान्न योगो व्यूहगो भवेत् ॥
 अवतारेषु सर्वेषु तारतम्यं सुनिश्चलम् ।
 न भगस्य बिभेदोऽस्ति नात्मनश्चेति निश्चयः ॥

‘विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः’ इत्यधिकरणेन सर्वावतारेषु
 सर्वज्ञत्वादिसाधितमनेकत्वं भाष्यकारेण विवृतं । सर्व एते बासुदेव-
 प्रद्युम्ननारुद्वसंकर्षणाः आत्मानः भगवन्तः बासुदेवा एव ।
 विज्ञानैश्वर्यवत्तवाय्यतेजोभिरोश्वरगुणैरन्विताः इति । तदभि-
 प्रायेण सया विवृतं सूत्रार्थस्तु-विज्ञानादिभावे ऐश्वर्य-
 सत्त्वेऽपि चतुर्व्यूहे उत्पत्तिनिषेधकप्रमाणस्य अप्रतिषेधः निरा-
 करणं न उपपत्तिर्नास्त्यर्थः । केचनोत्पत्तिं चतुर्व्यूहेषु मन्यन्ते ।
 तन्निषेधकं सूत्रं तेषां नित्यत्वात् तथा सति पुत्रकलत्र-सप्तऋषि-
 भार्यादिषु संभवो न स्यात् । तस्माच्छ्रीकृष्णः सर्वेश्वरावधिः

रमरूपश्च । अवतारेषु तारतमभावः तदुक्तं तृतीये-आसीनमूर्त्या
 भगवन्तमादयः संकर्षणं देवमकुंठ-सत्त्वम् । विवृत्तसवस्तत्वमतः
 परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्ववृच्छन् । स्वमेव धिषण्यं बहुमान-
 यन्तं यद्वासुदेवाभिधमामनन्ति इत्यादौ परत्वं श्रूयते । यत्र कुत्र-
 चिदवतारत्वं तत्रावतारकार्यकत्वं त्वेनावतारत्वं । तथा विभूति-
 मध्ये वृष्णानां वासुदेवोऽस्मि इति । अतः श्रीकृष्णे चातुर्विध्यं,
 अवतारिकाय्यकत्वं त्वादवतारीत्वं, भूभारादिहरणकत्वं त्वादव-
 तारत्वं, विभूतित्वं च सजातीयोत्कर्षात् । विलासैकस्वभावत्वा-
 त्रतयातीतत्वं । तथाहि-बभौ भूः पक्वशस्यादद्या कलाभ्यां नितरां
 हरेः । तथा ताविमा वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ । भारख्ययाय
 च भुवः कृष्णौ यदुकुरुद्वाविति । नरनारायणावृषीति च त्वरये
 नमन्ति मे इति च । रामानन्दवन्नैस्तु व्याख्यातं आभ्यां कला भूः
 बभौ, यद्वा कलाभ्यां शोभाभ्यां गौरश्यामलक्षणाभ्यां, यद्वा हरेः
 हरिसंज्ञावनारात् कलाभ्यामधिकाभ्यां कलाभ्यान्मूलरै वृद्धाविति
 कोपात् इति । कृष्णौ कृष्णज्जुनौ प्रति नरनारायणौ प्राप्तावि-
 त्यर्थः । अन्यथा यदि महाकालस्य तो अंशौ भविष्येतां तर्हि दूर-
 तोऽपि अवतारोक्तं स्यात् । युवयोर्दिदृक्षुणेति दिदृक्षा न घटते ।
 अर्जुनस्य प्रताडिताक्षत्वं वैकुंठागताश्वानां चाभिभव इत्यादिका
 भगवज्जीला यथा जरासंधात्पलायनं । महाकालस्य लोकपालेषु
 वैभवज्ञापनाय ज्ञातव्यम् । यथा रुद्रे स्तुतिप्रणामादि, यथा
 श्रीगोबर्द्धनाचले । तस्मै नमो ब्रजजनैः सह चक्रेऽत्मनाऽत्मने इत्या-
 दिना गोमान् विस्मापयन् नमनादि चक्रे तथार्जुनमपि । ततो-
 ऽर्जुनस्य विस्मये सत्यपि श्रीकृष्णस्यैव वैभवं ज्ञातं । न तु महा-
 कालस्य । यत्किञ्चित्पौरुषं पुंसां मन्ये कृष्णानुकम्पितमिति ।
 हरिवंशे तु स्पष्टमेवोक्तम् । महर्शनार्थं ते बाला हतास्तेन महा-
 त्मना । विप्रार्थमेष्यते कृष्णो नागच्छेदन्यथेतिहेति । पुनस्तत्रैव-
 ब्रजतेजोमयं दिव्यं महद्भयदृष्टवानसि । अहं स भारतश्रेष्ठ

मत्तेजस्तत्सनातनमिति अर्जुनं प्रत्युक्तम् । उज्ज्वलहारात्मनः केशौ
सितकृष्णौ महामुने इति । भारते च-स चापि केशौ हरि रुद्रवर्हे
शुक्लमेकमपरं चापि कृष्णं । तौ चापि केशावाविशतां यदूनां कुले
स्त्रियो रोहिणीं देवकीं चेत्यादि वाक्यानां भूभारहरणकार्यस्येषत्क-
रत्वज्ञापनायाविकृतत्वात् । किंच श्रीकृष्णोऽवतारित्वमवतारत्वं
विभूतित्वं च सर्वकार्यदर्शनात्तदुक्तमेव । किंच तत् सर्वं प्रवृत्ति-
मार्गाविकृतत्वात् बाध्यं । श्रीभागवतस्य सर्वोपमर्दकत्वात् बाधक-
त्वमेव । तदुक्तं नारदन-युगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासनः स्वभाव-
रक्तस्य महान् व्यतिक्रमः । यद्वाक्यतो धर्म इतीतरः स्थितो न मन्यते
तस्य निवारणं जन इत्यादिना श्रीव्यासेनापि बाध्यत्वमुक्तम् ।
किंवा भागवता धर्मा न प्रायेण निरूपिता इति । अन्यथाभयवा-
क्ययोः व्यासकृत् कत्वेन विरोधः कथं स्यात् । तत एवं ज्ञायते ।
भारतादयुक्तिश्चाभक्तदशायां श्रीनारदोपदेशानन्तरं भक्तदशायां
श्री-भागवतोक्तिरिति । ततः श्रीभागवतस्य सर्वोपमर्दकत्वं यथार्थ-
त्वात् । यथा श्रीकृष्णस्वरूपं तथा तन्नाम्नि ज्ञेयम् । अन्यथा
कूर्मोक्त्युक्ते नृसिंहस्वरूपोपस्थितिः स्यात् । यथा श्रीकृष्णस्वरूपे
बैलक्ष्ण्यं तथैव कृष्णनाम्नि ज्ञेयम् ।

पुरुषोत्तमस्य केचिदंशाः केचित् कला मताः ।
विभूतिश्चाप्यनेनैव त्रिभेदी शिष्टसंमताः ।
अन्यात्मनो प्रवेशेन ह्यवतारेषु चांशता ।
शक्त्यान्यात्मप्रवेशस्तु कलात्वमभिधीयते ।
सजातोयेषु चोत्कर्षो यत्र सा भूतिरिष्यते ।
एकेऽवतारानियता लोकसेवकसंयुताः ।
अपरेऽनियतस्थानसेवकाः शास्त्रसंमताः ।
यत्नोक्ताः सेवकाश्चैव श्रयन्ते तत्तथैवहि ।
मन्वन्तरावताराणां मूलेनैव स्थितिर्मता ।

यथा गंगाजले क्वापि हिमनोयमयं भवेत् ।
हिमाभावे द्रवत्वात्त गंगारूपेण तिष्ठति ॥
शक्त्याविष्टास्त्वोश्वरत्वेन नोपास्याः । तदुक्तं पाद्मेनोपास्यं हि
भवेत्तस्माच्छक्त्यावेशान्महात्मनः इति ।

‘एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं ।
इत्यादिवाक्यप्रामाण्यात् स्वं मनोऽहं समादधे ।
बृन्दावने तु यद्दृष्टं ब्रह्मणा तत्तथैवहि ।

किंच येतु व्यापकं शरीरं मन्यन्ते तैरपि परिच्छिन्नं स्वीकरणीयम् ।
सिद्धे साधके च तस्यावश्यकत्वात् तथा धर्मधर्मिनोश्चावश्यक-
त्वात् नित्यत्वाच्च प्रतिस्मृतिपुराणोपदेशैः रमितव्यं भक्तिरसेनेति ॥
इति श्रीनारायणभट्टविरचिते भक्तभूषणसन्दर्भे ईश्वररत्नमणिमा-
लागुम्फनः (ऐश्वराख्यमणिमालागुम्फः) प्रथमः परिच्छेदः ॥२८॥

अथ भक्तपरिच्छेदः

‘अवतारावतारित्वमीशे द्वैविध्यमोरितं । जीवभक्ततयात्मापि
द्विविधः परिकीर्त्यते’ । आत्मा द्विविधः जीवो भक्तश्च । स आत्मा
विचार्यते । तत्र केचिद्ब्रह्माभिन्न एव घटाकाशवत् । तत्रापि
केचिदेके ह्युपाधित्वादेक एव जीवो ब्रह्माभिन्नः सांख्याः कूटस्थो
व्यापकश्चेति नैयायिकाः अदृष्टादिगुणवान् व्यापक इति । तत्र
केचित्प्रतिबिम्बमिति । तन्निरूपयितुमशक्यत्वात्तथाहि नहि निर्धर्म-
कनिराकारस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बः संभवति अपरिच्छिन्नत्वात् ।
किंचोपाधिसर्वात्मना व्याप्नोति ? ब्रह्मणि वा ? आदये प्रति-
बिम्बासंभवोऽभिन्नत्वाद्द्वितीये ब्रह्मत्वव्याधातः, प्रतिबिम्बस्य
जडत्वेन सुखदुःखधर्मादयभावेन नियोज्याभावाद्देप्रयुक्तविधि-
निषेधव्यर्थता स्यात् । तदुक्तं भास्करेण-“प्रतिबिम्बस्य जीवस्याव-
स्तुत्वमिति’ । तस्माज्जीवो वस्तुभूतः । उपहसितं भाष्यकारेण

द्वितीयचरणे-‘नान्यतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेर्वचनसुभगा ? वचनमि-
वाभेदे आदरणीयं त्वया । य आत्मनि तिष्ठन्निनि भेदं प्रतिपा-
दयन्त्याः श्रुतेर्वचनं किमिति न श्रूयत इति । उक्तं च रामानुजैः
तोयाधारेषु दोषाकर इव बहुषूपाधिषु ब्रह्म शुद्धं च्छायापन्नं
विशेषाद्भवति तनुभृतस्तत्प्रतिच्छन्दभूताः इत्यप्यत्यन्तदुस्थं प्रसजति
च तदा जीवनाशोऽपवर्गः च्छायाच्छायवदैक्यं न भवति न च तद्-
र्शनं ब्रह्मणास्ते’ इति । अभिज्ञास्तु अणुव्याप्यशीलः प्रसृतचैत-
न्यवान् दीपवत् तत्र भिन्नरूपः सनातनः इत्यादि वाक्यबलान्नरक-
स्वर्गादिभोगवैचित्र्याऽन्यथानुपपत्त्या परिदृश्यमाना सर्वात्मभ्रां-
त्येश्वरस्याभ्रांतत्वान्यथानुपपत्त्या । तदुक्तं वेदस्य प्रामाण्यात्
तत्प्रतिपादयभेदस्याद्राधितत्वात् भिन्न एव जीवः । कंठोक्तं
भास्करभाष्यकारेण द्वितीयचरणे । तदेवं चतुर्भिः सूत्रै जीवेश्वर-
योर्भेदः प्रतिपादितो न्यायोपपन्नश्चेति । सूत्राणि तु-अनुपपत्तेश्च
नाशरोरः, कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च, शब्दविशेषाच्च, स्मृतेश्च इति ।
तृतीयचरणे च स्थित्यदनाभ्यां चैतस्मिन् सूत्रे सूत्रकारो जीवप-
रयोर्वास्तवभेदमुपगम्य जीवनिराकरणं चकार । अपरे श्रुत्यर्थ-
मत्रहुवानाः भेदं मायामात्रं संगिरन्ते इत्यपि कंठोक्तं, भिन्नत्वे
ईश्वरः सर्वज्ञो भ्रान्तिरहितः सर्वहितकर्त्ता । तदुक्तं-वेदप्रामा-
ण्यात् तत्प्रतिपादयानुष्ठानेन भ्रान्तजीवस्य भ्रमनिवृत्त्या कृतार्थ-
त्वं, तत्प्रतिपादयानुष्ठानेन भ्रान्तजीवस्य नरकादिव्यवस्था
समंजसा । अन्यथा नास्तिकतायां पर्यवसानं स्यात् । तस्माद्भिन्ना
जीवाः । तथा सर्वोपनिषदि-‘अथैवांगिरास्त्रिविधः पुरुषः । तद्यथा
वाह्यान्मन्तरात्मा-परमात्मा चेति । त्वक्-चर्म-मांसादि इत्येव वाह्या-
त्मा नाम । अथान्तरात्मा नाम श्रोता-घ्राता-रसयिता-मंता-बोद्धा
कर्त्ता-कर्मविशेषं करोत्येषोऽन्तरात्मा नाम । अथ परमात्मा नाम
साक्षीभूतः शुद्धः सर्वव्यापी अचिन्त्यः अशुद्धान् पुनर्नाति इत्येष

परमात्मा पुरुषो नामेति भिन्नत्वेन प्रतिपादितः कर्मकर्तृव्यपदे-
शाच्च कर्मत्वेनोपासना विषयत्वेनेश्वर उक्तेः कर्तृत्वेनोपासक-
त्वेन जीव उक्तः । अथ उभयव्यपदेशाद्भेदः तथैव श्रीभाष्यका-
रैरुक्तं-‘गुहां प्रविष्टावात्मानौ तद्दर्शनात् अस्मिन्नधिकरणे-‘तदेवं
श्रुति सूत्रकारौ जीवपरयोर्वास्तवं भेदं दर्शयन्तः’ ॥१॥

केचित्तु श्रुत्यर्थमेवाचार्योक्तिं च पृष्ठतः कृत्वा मायामात्रं स्व-
बुद्ध्या कल्पयन्ति इति कंठोक्तिर्ज्ञेया । एक जीवपक्षेऽपि नास्ति-
कतामेवानयति, कूटस्थपक्षेऽपि ज्ञानाश्रये ज्ञानस्वरूपे वा प्रवृत्ति-
निवृत्त्यभावात् जडतुल्यता स्यात् वेदव्यर्थता च । परतन्त्र्या
भावात् । नैयायिकपक्षेऽपि गत्यागत्यादिवाक्यानां बाधप्रसंगात्
(बाधस्या प्रसंगात्) । किं च व्यापकत्वे युगपद्देहोत्पत्तिः स्याद-
ष्टस्य (विदद्यमानत्वात् अप्रेक्षणीयाभावात् । देहसंवारश्च स्यात्
सर्वात्मनां सर्वदेहेषु विदद्यमानत्वात्) तदृष्टोपगृहीतताभावत्वं च
बालप्रतारणमात्रं, अन्यथा योषिच्छरीरादिना पुरुषस्य भोगो न
स्यात् । किं च कस्यचिद्भोगः कस्यचिन्नेति व्यवस्थान्यथानुपपत्त्या
पतिपुत्रादयदृष्टजन्यत्वं स्वीकरणीयं, दृश्यते च कस्यचिच्छरी-
रेण वहूनां दुःखं सुखं च । तस्मान्न जीवो व्यापकः ईश्वरस्तु
व्यापकः नियन्तृत्वाद् नियम्यत्वाद्वाच्यः । भवतु यथा तथा
जीवस्तु भिन्न एव तथैतत् श्रीभास्करभाष्यकारैः षट्शास्त्रम-
तानुगैर्वेदान्तैकदेशिमतमत्यन्ताभेदः निराकृतः अनवस्थिते-
रिति काशकृष्णः अस्मिन् सूत्रे ॥२॥

तथाहि केचिन्मायावादिनः ईश्वर एव देहे प्रविश्य संसारी
नान्यतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेरिति ब्रूवते । तत्र ब्रूमः ‘संसारितां कथं
कुर्यादात्मनि (दात्मानं) स्वयमिच्छया । स्वयं निर्मितमायात्मा
वेदान्तश्रवणादना । ज्ञानं प्राप्नोति मुक्त्यर्थं सर्वज्ञ इति कः क्रमः
इति यावकोक्तिः । उपनिषदि-ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां

प्रविष्टौ परमोऽपराद्धे इति । स्मृतिश्च - द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षर-
श्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः इति । द्वासुपर्णा सयुजा-
सखाया समानं वृक्षं परिसस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यन-
श्नन्नन्यो भिचाकसीत्यादि श्रुतिप्रामाण्याद्भिन्नः । तथा प्रथमाध्या-
यद्वितीयचरणे-स्मृतेश्च, स्मृतैर्होर्जीबो भिन्नः, स्मृतिरन्तयामि-
स्मृतिः, ततः जीवब्रह्मणोर्भेदः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन
तिष्ठति इत्यादिना ॥३॥

इदमत्र तत्त्वं नैसर्गिकोऽनादिसिद्धः सर्वोऽपि भेदो नित्य एव,
तथा जडचैतन्ययोः, सेव्यसेवकत्वेन लक्ष्मीनारायणयोर्भेदः, यः
क्षादिरारोपितः सो नित्यः यथाहं ब्राह्मणः अहं दुःखी स्थूल
इत्यादि भेदोऽनित्यः स ज्ञानेन भक्त्या वा निवर्तते चेतनेष्वारो-
पितं ब्राह्मणत्वादिकं तत्त्वमसि- ब्रह्माहमस्मीत्यादयुपासनया निव-
र्तते । न तु जडचैतन्ययो नित्यासिद्धो भेदः तदुक्तं शास्त्रयोनि-
त्वादित्यधिकरणे भाष्यकारेण-कल्पितमारोपितं भेदमाश्रित्य तत्त्व-
मस्यादिवाक्यानां प्रवृत्तिः तन्निवृत्तये यथा कश्चिद्राजपुत्रो बालः-
भिल्लैर्जातोऽहं भिल्लः तं यथा कश्चिदारोपितं भिल्लाचारं दूरीक-
र्त्तुमुपदिशति त्वं राजपुत्रोऽसि न भिल्लः इति ग्राहिते तत्त्वे सो
भिल्लाचारं हित्वा स्वरूपं प्रतिपद्यते राजपुत्रोऽहं न भिल्लः इति
कथं तत्त्वं तथा प्रकृते ज्ञानेन चैतन्यघनोऽहं न ब्राह्मणादिः
भक्त्या दासोऽस्मीति ज्ञेयम् । भारते-‘यथा पक्षी च (सूत्रं च)
पक्षश्च नानावृक्षरसो यथा । यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणौ
यथा । यथाचौरापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि । तथा
जीवैर्यो भिन्नौ सर्वदैव विलक्षणौ’ ॥४॥

ननु जीवस्याणुत्वे देहेन्द्रियव्यापि चैतन्यं सर्वावयवावच्छेदे
मुखं दुःखं वा चैतन्यं न स्यात् । अनुमानं च आत्मातीन्द्रियः

अणुत्वात् परमाणुवत् तत्र सुखादिकमपि प्रत्यक्षं न स्यात् । किंच
कार्यान्वयानुपपत्त्या परमाणुः कल्प्यते । नहि प्रकृते किमप्यात्मो-
पादेयमस्ति तस्मात् तद्व्यापक इति च तत्र ब्रूमः सर्वप्रमाणगम्य-
त्वादणुत्वेन विरोधिता, विरोधाभासतायां ते भासते न
विरोधिता (विरोधाभास आयातेर्भासते न विरोधिता)
तथाहि अणुत्वेनातीन्द्रियत्वेन साध्ये इष्टापत्तिः न ह्यतीन्द्रियत्वे-
ऽणुत्वे प्रयोजकमपि तु महत्त्वं सत्युद्धतरूपवत्त्वाभावः । न चेदं
वहिरिन्द्रिये प्रयोज्यप्रयोजकमणुत्वं सर्वेन्द्रियाप्राप्ते प्रयोज-
कमिति वाच्यं, परमाणूनां योगं प्रत्यक्षत्वात् किंचाती-
न्द्रियत्वे साध्ये हेत्ववच्छिन्नजडत्वमुपधिः नच पक्षे पक्षे-
रत्वे योगीश्वरयोर्वारणीयत्वात् । यद्वा श्रुतिस्मृतिपुराणादिना-
णुत्वे सिद्धे अप्रयोजकत्वाद्धेतोः पक्षेतरत्वमेवोपाधिर्भवतु भवतु
वा यथा तथातरेन्द्रिया ग्राह्यमेवेति भवता पादयते । तत्तु न
संभवति । तथाहि उपदेशपरम्पराप्राप्तेन्द्रियशब्दार्थं निर्णीतेन्द्रि-
यपदार्थसंनिकर्षजन्यज्ञानावषयत्वमेव प्रत्यक्षतायां प्रस्तुतायां
प्रयोजकं तदभावेः प्रत्यक्षतायामिति (प्रतीक्षतामिति) अन्यथा
लौकिकालौकिकयोर्वहिरन्तरयोः षट् पदार्थेषु चाभावेषुच प्रत्यक्षा-
प्रत्यक्षयोरनेककल्पना स्यात् । नच तत्त्वं आकाशश्चानुपः स्या-
दिति वाच्यं, विशेषसामप्रत्यभावात्तच्चोक्तं कार्यापादेयतयाणुत्वं
कल्प्यत इति । तत्रामुष्यैव व्यभिचारात् किंच श्रुतितर्काणां
विरोधे श्रुतेर्विरिष्ठत्वं प्रमाणानां बलवत्त्वे श्रुतेः संकोचः न तु
बाधः प्रमाणानां समबलत्वे प्रमाणानां संकोचः । सूत्रकारेणाप्यु-
क्तम् द्वितीयाध्यायतृतीयचरणे खशब्दोन्मानाभ्यां च खशब्दात्
जीवशब्दात् अणुरात्मा चेतसावेदितव्यः अतः जीवः अणुः, उद्ध-
त्यामानं उन्मानं तस्मादप्यणुः ‘बालाप्रशतभागस्य शतधा कल्पि-
तस्य च । भागो जीवस्य विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते’ । ‘आराप्र-

मात्रोप्यबरेपि दृष्टः' श्रुतिः, 'सूर्यद्वारेण विरजाः प्रयान्ति' । न च (तच्च) मनोवासनाबन्धविशिष्टाभिप्रायं मतान्तरे लिङ्गशरीराभिप्रायं चेति वाच्यं श्रुत्यन्तरविशेषात्, प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्षमुच्यते । आत्मशब्दस्य कंठोक्तत्वात् न ह्यपरिच्छिन्नः शरीरो भवति । स्वात्मनाचोत्तरयोरिति न्यायाच्च । उत्तरयोः गत्यागत्यो आत्मना स्वरूपेणैव न तु मनसा लिङ्गशरीरेण वा इति भाष्योक्तिः, व्यापकत्वे मार्गोक्तिवैयर्थ्यं स्यात् । तथा श्रुतिः 'शतं चैका हृदयस्य नाड्यस्यासां मूर्ध्नि नमभिश्चितैका तयोर्द्वगत्या यदमृतत्वमेति विष्वक् गत्या उत्क्रमणो भवन्तीति' । किं च पुराणागमयोः धूमार्चिमार्गश्रवणादगुरात्मा, एषोऽगुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा विवेशेति मण्डूकोपनिषदि । नहि चेतसा बोधने किञ्चिद्वाधकं प्रमाणमस्ति अणुत्वे तु वहिरिन्द्रिये तदपि लौकिके व्यापकत्वमपि चेतसो ग्रहणेऽप्रयोजकत्वादाकाशवद् ग्रहणं च स्यात् । आत्मनस्तद्गुणानां च ग्रहणेनैव चेतसः सिद्धेः ते चान्द्रमसमेव लोकमाभजायते तदेव पुनरावर्त्तते इति प्रश्नोपनिषदि । नहि गमनागमनेऽन्यत् कल्पकं प्रमाणमस्ति । इन्द्रियवासना प्राणैरदृष्टविशेषोपगृहीतमनः कल्पत इति श्रुतिविरोधः । स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवेति सर्वैरुत्क्रामति ये के चास्माल्लोकान् प्रयांति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति समूहकल्पने तैः सर्वैः सहति न स्यात् । श्रुत्यन्तरे च-आराग्रमात्रो ह्यवभागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते' । न चाणुत्वे देहव्यापिमुखदुःखचैतन्यं न स्यात् यत्किञ्चिदेतत् तप्ततैलचन्दनविन्दुवत् दीपसूर्यप्रभावत् अणुत्वेऽपि चैतन्यस्य प्रसरणस्वभावत्वात् द्रव्याधिकदेशवृत्तिवाच्छिन्नगन्धयोरिव अन्यथा पुष्पच्छिद्रत्वं न-अविरोधश्चन्दनविन्दुवत् इति न्यायादगुरात्मा द्विती-

याध्यायतृतीयचरणे-ननु जीवस्याणुत्वे कथं विश्लेषोऽपि चैतन्यं सुखं वा तत्राह अविरोधः जीवस्याणुत्वे सुखचैतन्ययोः सर्वदेहव्यापित्वे न विरोधः । ननु गुणस्य कथमधिकदेशवृत्तित्वं तत्र दृष्टान्तेन साधयति चन्दनविन्दुवत् । यथा चन्दनविन्दुरेकदेशे गृहे, तैले वा स्थितः शीतो गुणः सर्वव्यापी तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे-यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविप्रश्च इति । पाद्मोत्तरखण्डे द्वात्रिंशाध्याये-ज्ञानाश्रयो ज्ञानगुणश्चेतनः प्रकृतेः परः । अणुर्नित्यो व्याप्य शीलश्चिदानन्दात्मकस्तथा । अहमर्थोऽव्ययः क्षेत्रो भिन्नरूपः सनातनः' इति कंठोक्तेः । विष्णुधम्मोत्तरे-बालाग्रशतशो भागः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशो भागो जीव इत्यभिधीयते' । सूक्ष्माणामप्यहं जीव इति भगवदुक्तिः तथा अथ-वसर्वशिखोपनिषदि-स एष इत्युद्धमुत्क्रामयतीत्याकारः । इति स्थानविशेषनियमाच्चिद्व्यापकः । अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभि-हृदय-कंठ-मूर्ध्नि इति ब्रह्मोपनिषदि । अंगुष्ठमात्रः पुरुषः इति चल्गूकोपनिषदि । बालाग्रशतसहस्रविकल्पादिभिर्न लभ्यते इत्यात्मोपनिषदि । तस्मादात्माणुः देहप्रसृतचैतन्यवान् घटगृहदीपवत् । अदृष्टविशेषेण महदल्पचैतन्यवान् मूर्खपण्डितवत् खादिनिमित्तावच्छिन्नसर्वदेहव्याप्यव्यापि भोगवान् सिद्धः भेदवांश्च त्रैविध्या विषयानां तु त्रिभेदी शिष्टसंमता विस्वस्मिन् । जीवेश्वरयोर्विभाग एव उक्तं च रामानुजैः भिन्ना जावाः स्वतः स्युः प्रतिनियमतया धीस्मृतीच्छासुखादेशचेतो भेदा व्यवस्था न तु भवति तथा देहवान् (देहगत्यान्भेदात्) सांख्यभेदात् भिन्नान् नित्यांश्च जीवान् कथयति निगमः । तद्वि नोपाधिना स्यादित्यादिना ॥५॥

अथात्मा द्विविधः जीवो भक्तश्च भक्तिरहित आत्मा जीवः जीवस्य यद्गुणास्फुरणादीश्वरतादुःखित्वाज्ञत्व-संसारित्व-पापि-

त्व नारकित्व-दुर्भगत्व-हीनत्व-दैराग्यराहित्यासामर्थ्याशुचित्व-
निर्गुणत्व-जडत्वादयो भवन्ति, भगवदैश्वर्यास्फुरणात् लोभित्व-
हीनत्व-भोगित्व-मोहत्व-कृपणत्वादेवनिष्ठत्व-चिन्तादयः, धर्मस्या-
स्फुरणात् अविनयात्मश्लाघा-मात्सर्यहिंसा-धर्मराहित्य-रोगादयः,
यशसोऽस्फुरणात् क्रोधित्व-कठोरत्व-क्रूरत्वानृतत्व-निदकत्व-कलहा-
दयः, श्रियोऽस्फुरणात् पराधीनतालस्यसापेक्षतात्तिष्ठणादयः,
ज्ञानास्फुरणात् अल्पज्ञत्वाशांतित्वाधैर्यसन्देहानैपुण्यभयादयः,
वैराग्यास्फुरणात् कामित्व-वंचकत्व-दम्भाहंकारादयो जीवस्य ज्ञेयाः
षड्गुणान्यतमास्फुरणाद्भवन्तीति तात्पर्यम् ॥६॥

वैराग्यादयोऽपि जीवे भक्ते च संभवन्ति, प्रकारभेदेन ।
मिथ्यात्वेन दुःखदत्त्वेन वा वैराग्यमभक्तस्य, भक्तस्य तु यत्र
भक्तिरसम्बन्धशून्यता तत्र वैराग्यं 'परिग्रहोऽतिदुःखाये'त्यनु-
संधानेन स्वाश्रमधर्मेण वा निःपरिग्रहताऽभक्तस्य । अयं परिग्रहः
भगवद्धर्मविरोधोऽत्यनुसंधानेन निःपरिग्रहता भक्तस्य, चतुष्टय-
फलोद्देशेन जितेन्द्रियताऽभक्तस्य भक्तिप्रतिबन्धकस्येन्द्रियस्य जयो
भक्तस्य, चतुष्टयोद्देशेन वा वर्णाश्रमविधिना वा धर्मोऽभक्तस्य,
फलोद्देशं विना दास्येन धर्मो भक्तस्य, धर्मोद्देशेन विधिना
तीर्थाटनं जीवस्य, भगवत्सेवानिर्वाहकं पूर्णं भक्तस्य भक्तीतरफलो-
द्देशेन विधिना तीर्थाटनं जीवस्य, भक्त्यर्थं तीर्थाटनं भक्तस्य,
विधिना दानं जीवस्य, भगवदौदार्यानुसंधानेन दानं भक्तस्य,
विधिना संन्यासो जीवस्य, भक्तिप्रतिबन्धकानुसंधानेन संन्यासो
भक्तस्य, अष्टोत्पादकानुसंधानेन पूजाजपो जीवस्य, तदनु-
संधानं विना भक्तस्य, मोक्षोत्पादकसमाधिर्जीवस्य, फलरूपो
भक्तस्य इत्यादयः ह्यप्यन्यदपि स्नानादिकम् ॥७॥

अथ भक्तः भक्तिमानात्मा भक्तः तस्य स्वरूपं पादो- 'भगव-
त्परतन्त्रोऽसौ तदायत्तात्मजीवनः । तस्मिन्न्यस्तभरः श्रीशे तत्क-

मैव समाचरेत् । परमात्महरेर्दासः स्यामहं तस्य सर्वदेति ।
पादो प्रकरणान्तरे 'महत्त्वबुद्धिर्भक्तेस्तु स्नेहपूर्वा विधीयते । तदैव
व्यज्यते सम्यक् जीवरूपं सुखात्मकमिति । दासत्वादिना तदीय-
त्वाभिमानो भक्त इति तु सामान्यस्वरूपम् । श्रीवैष्णवा अपि-
अकारार्थो विष्णुर्जगदुदयरक्षाप्रलयकृत्, मकारार्थो जीवस्तदुप-
करणं वैष्णवमिदम् । एकारो नान्योऽहं नियमयति संबंधमुभयो-
रित्यादि भक्तिस्तु वक्ष्यमाणा ज्ञेया । ते भक्तास्तु देहेन्द्रियवत्वे-
नैवान्यथात्मत्वेन सर्वत्रानित्यात्वाभक्तत्वेन कथिताश्चेद् तदा वैकु-
ण्ठ इति व्यर्थता स्यात् । पादो-अन्यैः परिजनैर्नित्यैर्मुक्तैश्च परि-
संवृताः । नित्याः सर्वे परे धाम्नि ये चान्ये च दिव्यौषस-इति उपा-
मना मिद्धाश्च 'मंत्राष्टाक्षरसंसिद्धा भक्त्या षोडशरूपया । गत्वा-
स्मिन् न निवर्तन्ते विष्णुना सह मोदन्ते । न दास्यं वै परेशस्य
बंधनं परिकीर्त्तितम् । सर्वबंधननिर्मुक्ताः हरिदासाः निरा-
मयाः' । श्रुतिश्च नित्यशरीरं कथयति 'तथा तां उ विश्रुतिः अश्व-
इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा
शरीरं-सकृतं (शरीरमकृतं) कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवति' ।
श्रुत्यन्तरे 'न पश्यो मृत्युं पश्यति स स्वराट् भवति । तमेवं
विद्वानमृत इह भवति' । इह शब्देन शरीरे एवेति विवक्षितम् ।
इत्यादिवाक्यैर्नित्यत्वम् । किंच भगवच्छरीरस्य नित्यत्वेनैव
पार्षदलोकयोरपि नित्यत्वमन्यथेश्वरत्वं राजवत् स्यात् । तथा
कृणोपनिषदि अष्टादशाक्षरमन्त्रमुक्त्वा 'यः सकृदुच्चेत्तास्य नास्ति
मृत्युः नान्यगतिरिति' । श्रीभागवते- 'देहेन्द्रियासु नानां वैकुण्ठ-
पुरवासिनाम् । देहसंबन्धसंबन्धमेतदाख्यातुमर्हते' । प्राकृत-
देहेन्द्रियासुहीनानामित्यर्थः । चिदानंदात्मकं देहेन्द्रियवत्त्वमिति
हृदयं । तथा च प्रथमे- 'प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं
तनुम् । आरब्धकर्मनिर्वाणो न्यपतत् पांचभौतिमिति' कृपां च-

भौतिकं कर्मणि नारब्धं चायाति । उक्तं चाभियुक्तैः 'चिन्मात्रा-
णोन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेवतेति' । किंच मुक्तिषु स्वर्गनरक-
सादृश्येन हेयत्वे उक्ते भजनस्य तु नित्यत्वेऽर्थापत्त्या च नित्यं
देहेन्द्रियवत्त्वं सिध्यति । तदुक्तं पाद्मे-निर्वाणखण्डे-गोपालाः
मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः' इति । तथा च पाद्मे कार्तिक-
माहात्म्ये-एते हि यादवाः सर्वे मद्रणा एव भामिनि । सर्वदा
मप्रियाः देवि ! मत्सुखगुणशालिनः' । किं च भक्तेर्नित्यत्वे तद-
धिकरणागमैर्भक्तानां नित्यविग्रहवत्त्वं सिद्धम् ॥८॥

इदानीं श्रीकृष्णरूपगुणभेदैर्भक्तभेदो विचार्यते । तत्र चतु-
र्विधोपासना श्रीकृष्णस्य चातुर्विध्यात् केचित् ब्रह्मोपासकाः
केचित्परमात्मोपासकाः केचित् भगवदुपासकाः केचित् श्रीकृष्णस्य
रूपोपासकाः तदुक्तं प्रथमे-बदन्ति तत्तात्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञामद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते' इत्यत्र
चातुर्विध्यमेवायाति । अथ चैकादशे-नारायणाभिधानस्य
ब्रह्मणः परमात्मनः इति त्रयमुद्दिश्य लक्षणमुक्त्वा
परमवेदीति चतुर्थमुक्तम् । त्रयाणां तु श्रीकृष्णे तादात्म्यं
ज्ञेयं यथा अमृतात्मके चन्द्रे देवत्वं औषधिपतित्वं ग्रहत्वं
चेति । ततश्चोपासकानां चतुर्णां भिन्नैव परिपाटी फलं च तत्र
ब्रह्मोपासनादिकथमग्नौ विस्फुलिगप्रवेशवत्, भक्त्या परमात्मो-
पासनेन सालोक्यादि, भगवदुपासनया शुद्धा भक्तिः श्रीकृष्ण-
स्वरूपोपासनया सर्वरसाश्राबिणो रसरूपाभक्तिरितिरुत्सर्गः ॥९॥

विश्वस्याधिष्ठानतया जाग्रदादिषु वहिश्च यत्सत्त्वेन स्थित-
मशरीरं तद्ब्रह्म, चेतनाचेतनप्रेरकः परमात्मा, यः सर्वकर्त्ता
कर्त्ता मन्यथाकर्त्ता समर्थः शरीरी स भगवान्, यस्त्रयाणामा-
श्रयभूतः सौन्दर्यादिविशिष्टशरीरवान् सः श्रीकृष्णः । तदुक्त-
मेकादशे-स्थितयुद्धवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यः स्वप्नजागरसुषुप्तिषु

सद्वहिश्च । देहेन्द्रियासुद्दयानि चरति येन संजीविताति तदवेहि
परं नरेन्द्र' । श्रुतिश्च 'तुरीयं पृथिव्यामन्तरो यमयति' 'सर्वस्य
कर्त्ता सर्वस्य वशो सर्वस्येशानः' । 'रसो वै सः' रसं ह्येवायं
लब्ध्वानन्दी भवतीति' । तथा श्रीगोपालोपनिषदि-ब्रह्मणः प्रश्न
ईश्वरं प्रति कथं वा देवाः यजन्ति ब्रह्मा यजति विनायकाः यजन्ति
रुद्राः यजन्ति द्वादशादित्याः प्रयजन्ति । उत्तरं-रुद्रेषु रौद्री ब्रह्म-
ण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवीत्यादयुक्त्वा उपसंहारे विज्ञानवनानन्द-
वनस्य सच्चिदानन्दैकरसे भक्तियोगे तिष्ठति इति रसभक्तौ रसा-
त्मिकेति तात्पर्यम् ॥१०॥

तत्र ब्रह्मोपासनया धृतराष्ट्रस्यैक्यं विस्फुलिगस्य यथानौ
घटाकाशस्य महाकाशे श्रीकृष्णस्य किरणस्थानीये ब्रह्मणि लय
एवैक्यं । श्रीकृष्णस्य भिन्नत्वात् तृतीयाकाशवत् । तदुक्तं प्रथमे-
'विज्ञानात्मति संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् । ब्रह्मयत्मानमा-
धारे घटाम्बरमिवाम्बरे' । तथा गांधार्यादावपि ॥११॥

अथ परमात्मोपासकाः, भीष्मस्य परमात्मत्वेन श्रीकृष्ण
उपास्यः । 'हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्ताविग्रहम्' । 'सर्वात्मनः
सर्वदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः' । 'इति मतिरूपकल्पिता वितृष्णा
भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि ।' व्यापकस्वरूपे एव रतिः,
त्रिभुवनकमनं तमालवर्णमित्यादिभक्तानुग्रहार्थं तथोपसंहारः ।
'तमिममहमजं शरीरभाजं हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ।
प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः' ।
परमात्मत्वेन स्फुरणात् युद्धादौ प्रवृत्तिरभक्तपक्षपातः द्रौपद्या-
द्युपेक्षा च । द्वादश-भक्तेषु तु धर्मप्रतिपादनमात्रे गणना, नतु
रसप्रतिपादने । आस्वादने च फलविरोधात् । 'संपद्यमानमा-
ज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले । सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव
दिनात्यये' इति सामीप्यादिमुक्तिर्ज्ञेया ॥१२॥

केचित्तु क्षीरनीरवदैक्यमिच्छन्ति तथा च भेदोऽभेदश्च हंसेषु
तथा कृतिदर्शनात् । ततश्च दुग्धजलयोर्द्वैतत्वधर्मयोरेवाश्लेषो
नतु धर्मिणोः श्रीकृष्णकृपया मुक्तानामपि पुरुषस्थानश्रव-
णात् शुकवत् तथा नवयोगीन्द्राः—“ततस्ते भगवद्रूपं विश्वं
सदसदात्मकं । आत्मनो व्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन् महीम्”
“आत्मविद्याविशारदाः” इति । आत्मोपासकानां भक्तिः पर-
मात्मप्रापिका तथा श्रुतदेवः—“नादय नो दर्शनं प्राप्तः परं
परमपुरुषः । यद्वाङ् शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्ममायया” ।
तथा सनकादिजनकभरतदत्तात्रेयकर्हमकपिलदेवहूत्यादयः तेषां
परमात्मोपासना ऐश्वर्याधिक्याच्च त्सार्ष्टिर्भवति, वैराग्याधि-
क्यात् सालोक्यं ज्ञानाधिक्यात् सारूप्यं, धर्माधिक्यात्सा-
मीप्यं, श्रियः यशस आधिक्याद्वा दास्येन सामीप्यं अथ भग-
वदुपासकस्य शुद्धदासत्वं, तथा व्यासस्य परमात्मगुणविशिष्टो
भगवान् सेव्यः । कर्मव्रतादेस्त्यागात् “जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म
यत्तात् सनातनं” इति च नारदं प्रति महात्म्यानुवादाच्च “सर्वे
भवान् वेदसमस्तगुह्यमुपासितो यः पुरुषः पुराणः” इति
नारदोपदेशानन्तरं “पश्यत् पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् ।
अनर्थोपशमं साक्षात् भक्तियोगमधोक्षजे” इति फलं । ब्रह्मणः
सर्वरूपः सर्वेश्वरत्वेनोपास्यः” द्वितीये विराटरूप-धारणमुक्त्यो-
पसंहारे—“एवं पुरा धारण यात्मयोनिः नष्टा स्मृतिप्रत्यवरु-
ध्य तुष्टादिति” । येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहं
इति । नारायणपरो वेद इत्यादिनोपसंहाराच्च, सर्वं पुरुष
एवेदमित्यादि, तथाधिकारिका रुद्रादयोऽपि तथानधीकृता ।
“अंबरीषो बलिश्चैव प्रल्हादः पृथुरेव च । मालाकारो मनु-
श्चित्रकेतुश्चाथ रहूगणः । प्रियव्रतोऽजामिलश्च शतरूपाद-
यस्तथा” इति ॥१३॥

एवं तु साधनानुसारेण भक्तिसुखास्वादतारतम्यं । तथापि
ब्रजस्त्रीणां माधुर्यतयातिशयेन सुखास्वादनं तत्र तु राधयापि
विलक्षण—चमत्कारकारि-परममाधुर्यतया भक्तिरसास्वादनं ।
मनुस्वायम्भुवागमे नारदं प्रति शिववाक्यं—“ब्रह्मानन्दरसा-
दनन्तगुणितो रम्यो रसो वैष्णवस्तस्मात्कोटिगुणोज्ज-
्वलश्च मधुरः श्रीगोकुलेन्द्रो रसः । तच्चानन्त चमत्कृतिप्रतिमुहु-
र्वर्षद्रसानां परं श्रीराधापदपद्ममेव परमं सर्वस्वभूतं मम” ।
तथा ब्रह्माण्डे—“माधुर्यं मधुरा राधा महत्वे राधिका गुरुरिति”
तस्मात् सर्वभक्तानां मध्ये श्रेष्ठत्वं सूचितं । तथा श्रीदशमे-
“अनया राधिता नूनं भगवान् हरिरीश्वर” इति । अक्षपरिशिष्टे
“राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिकेति” । तथा गौतमीये
“राधिका परदेवतेति” । ननु इतरेषां वथं रसविशेषोपि न
आस्वाद्यते उक्तं—इतरे विद्यमानेऽपि तादृशदुग्धस्य परि-
मितत्वात्—दुग्धामोदक — दधिघृततत्कैरेव स्नेहोपादकत्वादिति
हृदयं । किंच दर्शनं तद्विदां लोके आत्मनो भृत्यवश्यतामि-
त्यत्र तद्विदां सर्वैश्वर्यज्ञानवतां भृत्यवश्यतां रसभरणीयव-
श्यतां तद्विदां गौणत्वमुक्तं । “इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं
गतानां परदेवतेन । मायाश्रितानां नरदारकेन साकं विजर्हुः
कृतपुण्यपुञ्जाः” इत्यत्र उत्तरोत्तरोत्कर्षेऽपि गोपानां भिन्नत्वेन
सर्वोत्तमत्वमुक्तं । ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यत्र च ब्रह्मवैकुण्ठयोः
सुखे ज्ञानेऽपि उत्कर्षाभावाच्च । पुरस्थितेभ्योऽपि श्रेष्ठाः उच्युः
पौरा “अहो गोप्यस्तपः किमचरन् महत्” “पुण्यावत ब्रजभुवो
यदयं नृलिङ्गेतिः” “गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्यरूपं लावण्य-
सारमसमोद्धमनन्यसिद्धम् । दृग्भिः पिवन्ती”त्यादि द्वारकास्थिते-
भ्योऽपि श्रेष्ठः । रुक्मिण्यादीनां वाक्यं—न वयं साध्वि साम्राज्य-
मित्यादयुक्त्वा पादरजः कामयामहे इत्युक्तं तत्रायमभिप्रायः

गूढं यद्यपि सर्वदा व्यवधानेन स्थितिः तथापि ऐश्वर्य-
मिश्रतया केवलस्वरूपप्राप्तिरतिदुर्लभेति ज्ञापयितुं चरणरजस
उत्कर्षो वर्ण्यते ब्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्दचरतृणविरुधः,
गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः इति । रसेऽर्जुनो-
द्धवादीनामाधिक्यम् । तत्र चार्जुनः नित्यशरणः
श्रीकृष्णवत् प्रादुर्भावः । 'अर्जुने तु नरावेशः कृष्णो
नारायणः स्वयमिति' तन्त्रोक्तेः । चतुर्थे- 'ताविमौ वै भग-
वतो हरेरंशाविहागतौ । भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरुद्वहौ' ।
भीष्मपर्वणि भीष्मवाक्यं 'एष नारायणः कृष्णः फाल्गुनश्च नरः
स्मृतः । नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतिः । एतौ हि कर्मणा
लोकान् श्रुवते क्षयमध्रुवान् । अक्षयश्चाव्ययश्चैव यथा लोके
पितामहः । तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावुभौ' । तत्रैव
संबन्धे- 'अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो वली । नरः प्रजा-
पतिर्वीरः पूर्वदेहः सनातनः' इति । तथा द्रोणपर्वणि 'पूर्वदेवौ
महात्मानौ नरनारायणावुभौ । एकात्मानौ द्विधाभूतौ दृश्येते
मानवौ भुवि' ऐश्वर्यं बलदेवसात्विकीप्रभृतीनामाधिक्यं, ऐश्व-
र्यास्वादने रुक्मिण्यादीनां, रसे सत्यभामादीनामाधिक्यम् ।
द्रौपदीसुभद्रोत्तरादीनां शुद्धरसे युधिष्ठिरादीनां मिश्ररसे, श्रीशु-
कस्य शुद्धो रसोऽन्यथान्येन ब्रह्मसुखमग्नस्याकर्षणासंभवात् उक्तं
च प्रथमे-स वै निवृत्तिनिरत इति प्रश्नानां परिहारः इत्थंभूतगुणो
हिरिति । शौनकस्य भगवत्ताविशिष्टश्रीकृष्णविषयो रसः ।
'सूत जानासि' इत्युपक्रम्य 'तरवः किं न जीवन्ति' 'यच्छ्रुत्वा
रसज्ञानं स्वादु स्वादु पदे पदे' इत्युपसंहारात् । श्रीसूतस्य
रसात्मकः श्रीकृष्णः, यत्कृतः कृष्णसंप्रश्न इति प्रशंसनात् ॥१४॥

अथा भक्तभेदाः-आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतवर्मे-
ति । भगवति कृष्णे तनु रसरूपे स्वपरसामर्थ्यराहित्ये कायवाङ्म-

मनोभिरीश्वरनिष्ठत्वं आर्त्तत्वम् । ते राजेन्द्र-राजादयः । ईश्वर-
भक्तभक्तीनां तत्ताद्रूपेण ज्ञानेच्छुः जिज्ञासुभक्तः मैत्रेयरहुगणा-
दयः । अन्यनिराकरणादीश्वरादर्थेच्छुरर्थार्थी ते ध्रुवकर्ममादयः ।
सर्वत्रेश्वरदृष्टित्वे सत्यपि भजनवान् ज्ञानीभक्तः ते सनकादि-
नवयोगीन्द्रादयः । किंचान्ये भक्ताः परिभाषिकाः न तु भक्तियुक्ताः ।
यथा बृहन्नारदीये "शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः" । स्कान्दे- "धर्मार्थं
जीवितं येषां सन्तनार्थं च मैथुनम् । पचनं विप्रभिक्षार्थं ज्ञेयास्ते
वैष्णवाः नराः" । विष्णुपुराणे- "न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुहृद्विपक्षे । न हरति न च हन्ति कंचिदुच्चैः सितम-
नसं तमवैहि विष्णुभक्तम्" इत्यादौ वेदरूपभगवदाज्ञाया अनु-
लंघनात् प्रजास्वरूपेषु वर्णाश्रमेषु भक्तत्वमुच्यते प्रशंसार्थं न तु
भक्तत्वं । तृतीये- "यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तंत्येव योजितः ।
वलिं हरंत्यवनतास्तस्मै मुख्याय ते नमः" इति । उक्तं च भग-
वन्नामकौमुदीकृद्भिः-उपलक्षणमेतत् शाखाप्रमिव चन्द्रस्य न तु
भक्तिः उत्तरश्लोकेन भक्तेः पृथगुपादानात् । "मनसि कृतवृता-
यनं मनुष्यं सततमवैहि हरेरतीवभक्तमिति" । किं च तर्हि स्मा-
र्त्तभक्तयोः पृथगभिधानं दृश्यते ततोऽयमर्थः-शिवे तामसत्त्व-
निदोपेक्षे वैष्णवैर्नकार्यं इत्येतदर्थं वैष्णवत्वमुच्यते । किं च
भगवच्छिवयोर्भेदोऽस्ति न वा । तत्राह-भेदे प्रशंसार्थमेव समत्वं
अभेदे वाक्येन विधानं व्यर्थं नहि राघवेन्द्रोपासकः नृसिंहं
निन्दन्ति, किं च वैष्णवे-विष्णुशिवयोः समतां पश्यन् पाषण्डी
स्यात् तथोक्तं वैष्णवतन्त्रे- "यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुदादिदै-
वतैः । समत्वेनैव पश्येत् स पाषण्डी भवेद्भ्रुवमिति" । एवं
जातीयकानि वाक्यानि पद्मपुराणे बहुशः एवं धर्मार्थं जीवित-

मित्यादिकं तु भगवदाज्ञारूपवेदैकदेशप्रतिपादिकार्थकर्त्तात्वेन
वैष्णवत्वं न तु दासत्वं एवं न चलति निजेत्यादि ज्ञेयं विष्णो-
र्यं वेदप्रतिपादितवर्णाश्रमादिधर्मकर्त्ता वैष्णवः अष्टौ वर्णा-
श्रमाः प्रजाः न तु दासाः यथा महाराजस्य एके प्रजाः एके सेवकाः
एके सम्बन्धिनः, एके दासाः तद्वत् । तथाहि प्रजाः कृष्यादिना
जीवन्ति चौर्यादिना म्रियन्ते । सेवकाः नित्यसेवायां द्रव्यादिकं
प्राप्नुवन्ति, अन्यथोदोसिन्यं । सम्बन्धिनस्तु सम्बन्धत्वेन
पोष्याः, दासास्तु स्वशरीरवदनन्तराः । तथा भगवति । वर्णधर्मा-
श्रितो वर्णः वैष्णवशब्दपर्यायः । एवमाश्रमोऽपि । ततश्च वर्णा-
श्रमधर्मवत्वं वैष्णवत्वमिति पर्यायः, नियतार्थत्वात् । भजनेन
भक्तत्वं भिन्नमेव । अन्यथा पार्षदानां भक्तत्वं न स्यात् वर्णाश्रमा-
भावात् । यदि वर्णाश्रमधर्मवत्वं वैष्णवत्वं स्यात्तर्हि अम्बरीष
पृथ्वादीनां भक्तानां तन्न स्यात् । अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युत-
गोत्रत इत्युक्तेः, वस्तुतस्तु वर्णाश्रमधर्मवान्स्मार्त्ताः । भगवद्धर्म-
वान् भक्तः । तथा तृतीयस्कन्धे-स चापि भगवद्धर्मात् काममूढः
पराङ्मुखः । यजते क्रतुभिः देवान् अपि च श्रद्धयान्वितः इति ।
ज्ञानो प्रियतमो मे इत्यादौ तु कर्मनिष्ठापेक्षया । अन्यथा
“ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । भजन्त्य-
नन्यभावेन ते मे भक्ततमामताः” इत्यत्र ज्ञानाज्ञानयोरोदासन्य-
मुक्तम् । तस्माद्भक्तेमान् स एव वैष्णवः न त्वन्यः । एते तु रस-
रूपादन्यत्र । दासत्वं तु विलक्षणमेव यथा दशमे-“तावद्वागादयः
स्तेनास्तावन् कारागृहं गृहम् । तावन्मोहांत्रिनिगडो यावत् कृष्ण
न ते जनाः” । तथा एकादशे-“कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्यात्मनावानुसृतस्वभावान् । करोति यद्व्यत्सकलं परस्मै नारा-
यणायैति समर्पयेत्तत्” इत्यादिना । एवंतु सख्यवात्सल्योच्च-

लानां तूत्तरोत्तरेणोत्तमत्वं ज्ञेयम् । यथा श्रीदशमे-“अहोभाग्यमहो-
भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सना-
तनम्” । तत्रैव-“यशोदा वा महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः”
“गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्ये” इत्यादिना । अथ भक्तेः तस्यो-
त्कर्षं प्रथमे-“स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरवो हजे । अहै-
तुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसोदति । अतो वै कवयो नित्यं
भक्तिं परमया मुदा । वासुदेवे भगवति कुर्वात्यात्मप्रसादनीम्” ।
द्वितीये-“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारयोः । तोत्रेण
भक्तियोगेन भजेत पुरुषं परम्” । चतुर्थे-“तत्कर्म हरितोषं यत्
सा विदया तन्मतिर्यया । हरिर्देहभृतामात्मा स्वयं प्रकृतिरोश्चरः” ।
अथ भक्तिः “सेव्यत्वेन मतिः कृष्णे भक्ति रित्यभिधीयते” ।
अस्य स्तु भक्तेः सायोज्यातिरिक्तमभिज्ञपितं फलं । “ज्ञानकर्मा-
दयभावेन भगवद्धर्म-सेवातः । द्रुतस्य मनसो वृत्तिः कृष्णे
भक्तिरेतिरीता” । तदुक्तं भागवते-“मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि
सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगाम्भसोऽम्बुधौ ।
देवानां गुणलिंगानामानुश्रविककर्मणां । सत्त्व एवैक मनसो वृत्तिः
स्वाभाविकी तु या । अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीय-
सीति’च । वस्तुतस्तु सा भक्तिः रसास्वादिकान्तु भक्तिः रसात्मिका
मूर्त्तिमतीभक्ति र्भिन्ना, मनसः द्रुतौ तादात्म्यापन्ना । ततश्चे-
यमास्वादपरिपाटी-एकादशरसांगा मधुरसशिरस्का श्रवणा-
दिनवोपकरणा ततः क्रीडाप्रवानालम्बनपरिकरा मूर्त्तिमतिभक्ति-
रालम्बनान्यतरेण स्वचित्ताद्रुतौ सजातीयधर्मेण सजातीयोप-
करणपरिकरैः सह तादात्म्यापन्ना स्वादयते, न विजातीयैः जले
पीतरक्तद्रवादिवत् । नहि जले पीतरक्तादिकाष्ठं तादात्म्यं
भवति अपि तु सजातीयं काष्ठं तु निःशरीरभूतं तिष्ठति । तथा

प्रकृतेऽपि रसभक्तेः परिकरैकदेशगुणापि ज्ञानांगस्य ब्रह्मणः कर्ममार्गपरस्यापि न भक्तौ प्रवेश इत्यादि ज्ञेयाः । इदानीं नराणां तु (इदानींतनानां तु) चित्ताद्रुतौ भक्तेरुपकरणस्य श्रवणादेरास्वादः श्रवणादिभक्तिः, अद्भुतमनसा भवतेरुपकरणस्य श्रवणादेर्ग्रहणं धर्मजनकं पापनाशकं वा मोक्षादिजनकं वा । तथा द्रुतमनसा भवतेरपरिकरस्यैव ग्रहणं फलं मोक्षादीनां जनकम् । नन्वेकस्यैव श्रवणादेर्भक्ताश्रित्वारस्तस्य कथं भक्तित्वं भक्तिभिन्नत्वमिति चेत् सामग्रिवैचेद्यात् देवदत्तो शत्रुमित्रादिवत् देवासुरयोर्विष्णाविव भक्तेनोच्चारिते कृष्णेति भक्तस्य भगवद्धर्म्येण चित्ताद्रुतौ भक्त्यास्वादः अभक्तस्य कर्मज्ञानाभ्यासाद्रुतचेतसा कृष्णेति ग्रहणं भक्तिभिन्नमिति भिन्नादिकरणत्वाच्चैतविषयत्वान्न विरोध इति भावः । अत एव ज्ञानकर्ममिश्र-भगवद्धर्माश्रय-ब्रह्मत्व-विजातीयफलदातृत्वविशिष्टस्यास्वादः श्री-भागवतप्रामाण्यात्तथा तथा स्वीकरणीयम् । कुत्रापि श्रूयते ईश्वरत्वेन कुत्रापि परमात्मत्वेन कुत्रचिद्विभुत्वेन कुत्रचित् फलदातृत्वेन कुत्रचित् मोक्षदातृत्वेन कुत्रचित् ब्रह्मत्वेन कुत्रचित् भक्तवात्सल्यत्वेन कुत्रचिद्रूपेणोते अतएवानन्दवैचित्री । उक्तं पादो-“ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णो भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मादीनां प्रसूयत्रा-ह्यानन्दादेर्विचित्रते”ति । भक्तेरंगानि अद्भुतः वीरः रौद्रः करुणः भयानकः बीभत्सः हास्यः शान्तः प्रेयान् प्रीतः वत्सलः, अंगी उज्ज्वलः विशेषस्तु भक्तिरसतरङ्गिण्यां, एतदधिकरणभूताः पञ्चविधा ज्ञेयाः पुरुष-स्त्री-पशु-वृक्ष-पक्षिण इति विवरणं तत्रैव । अथ साधनं ज्ञानमिश्रायां “सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतयां । विविक्तचोर्वसनं सन्तोषं येन केनचित्” इति । कर्ममिश्रायां तु श्वरार्पणकर्मतपस्यादि, शुद्धायां तु ज्ञानकर्मसाधकसाधनसाध्य-

त्यागेन श्रवणकीर्तनादि । सर्वधर्मान् परित्यज्येति, त्यक्त्वा स्वधर्ममित्याद्युक्तेः । रसरूपायां तु त्रितयानुसंधानं विनानु-रागेनैव प्रवृत्तिरित्यादिगुरुपदेशगम्यता सर्वत्र ज्ञेया । ननु भक्ते-रसाधारणं कारणं किं-एकादशे-“यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्ति-नृणां भवेत् । स्वधर्मेणारविन्दाश्च तन्ममाख्यातुमर्हसी”त्युद्धव-प्रश्नानन्तरं धर्मानुक्त्वा “इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्य-भाक् । सर्वभूतेषु मद्भावो मद्धक्ति लभते चिरात्” इति । “इष्टं दत्तं कृतं जप्तं मदर्थं यद्ब्रतं तपः । एवं धर्मेन नुष्याणामुद्धवात्म-निवेदनम् । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्येऽर्थोऽस्यावशिष्यते” इत्यादिना स्वधर्म इति चेन्न स्वधर्मे निष्ठानामृष्यादीनां भक्त्य-श्रवणात् । तृतीये च- “सचापि भगवद्धर्मात् काममूढः परा-ङ्मुखः । यजते क्रतुभिर्देवान् पितृंश्च श्रद्धयान्वित” इति, तत्रैव-“द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भट्टाः” इतिनियमो न स्यात् । देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणाममलात्मनाम् । भक्तिमुकुन्द-चरणे न प्रायेणोपजायते” इत्यादिवाक्यविरोधाच्च । न च क्षीण-पापस्य भक्तिश्रवणात् पापाभावेन भक्तिरिति, उक्तं च-“नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते” इति वाच्यं । पापवतोऽपि भक्तिश्रवणात्, “अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक्” इति । भक्तिसुधोदये च-“भगवति नृहराबनन्यचेता भृशमलिनोपि विराजते मनुष्यः । नहि शशकलपुच्छविः कदाचित् तिमिरपरा-भवतामुपैति चन्द्रः” इति ।

श्रीभागवतसिद्धान्तोऽऽराध्यो वैष्णवसंगतः ।
प्रकाशयते मया सिद्धः श्रीकृष्णज्ञानुसारतः ॥
साधकं बाधकं मिश्रं वैराग्यं त्रिविधं स्मृतम् ।
तथानुरागो विज्ञेयः साध्यसाधकसाधने ॥

ज्ञानं च त्रिविधं प्रोक्तमात्मोपास्यगुणानुगम ।
अज्ञानमपि विज्ञेयमात्मोपास्यगुणेष्विति ॥

अथवैराग्यं—

ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं सर्वस्मिन् साधने रुचिः ।
इत्थं भूतं हि वैराग्यं भक्तौ साधकमिष्यते ।
श्रीकृष्णभक्तस्यानादेरभिबादे (रुत्सबादे) स्तथैवं च ।
शक्त्या श्रद्धादिना बापि वैराग्यं बाधकं स्मृतम् ॥
प्रकारभेदमाश्रित्य बाधकं साधकं च यत् ।
वैराग्यं मिश्रसंज्ञं तत् प्रोक्तं भक्तिरसानुगैः ॥
भक्तेरपोशकत्वेन प्रपंचांशो यदा मतः ।
तस्य त्यागो हि वैराग्यं साधकं मिश्रसंज्ञकम् ॥
प्रपंचो दुःखदत्वेन मिथ्यात्वादिनिवारितः ।
एतादृशं तु वैराग्यमंशो बाधकमिष्यते ॥ इति

अथानुरागः—

भक्त्यानन्दास्वादाने तु विषयत्वेन या रुचिः ।
साध्येऽनुरागो विज्ञेयः साधकोऽयं निरूपितः ॥
भक्तेतरैर्य आनन्दः साध्यस्तत्रानुरागिता ।
सैव साधकमित्याहुरनुरागविवेचनात् ॥
साध्येऽनुरागो मिश्रो हि प्रकारबलसंश्रयात् ।
भक्त्याधीनादिगुणके श्रीकृष्णे या रतिर्भवेत् ॥
सा साधकैर्विनिर्णीता रसज्ञैर्वैष्णवेष्विति ।
निरपेक्षे भगवति ह्याभासत्वेन या रतिः ॥
सा बाधकैव भक्तेषु श्रीकृष्णाकृतिदर्शनात् ।

इति त्रिविधः साध्यानुरागः ॥

अथ साधकानुरागः—

शुद्धभक्तेषु यो रागः सर्वथैव हि साधकः ।
अभक्तेसाधके रागः सर्वदा बाधकः स्मृतः ॥
स शल्ये ह्यनुरागो हि मिश्रत्वेन प्रकीर्तितः ॥
अंशेन साधको ज्ञेयो ह्यंशेनैव तु बाधकः ।
इति साधकानुरागः ॥

अथ साधनानुरागः—

सिद्धे या स्यान्नवृत्तिस्तु नव(तत्र)रागस्तु साधकः ।
अन्नं ब्रह्मेति बात्मादिसाधने या रुचिर्भवेत् ॥
सा बाधकैव विज्ञेया ब्रजनिष्ठैस्तु साधकैः ।
एकादश्युपवासादयैः काम्या नित्या रुचिर्यदा ॥
हरिबासरतो बापि बाधिका च प्रकीर्तिता ।
इति त्रिविधसाधनानुरागः ॥

अथात्माज्ञानं—

तदीयत्वेन यज्ज्ञानं साधकत्वेन कीर्तितम् ॥
ब्रह्मत्वेनात्मविज्ञानं सर्वांशेनैव बाधकम् ।
ब्राह्मणत्वादिना ज्ञानं मिश्रं सद्भिरुदाहृतम् ॥
ब्राह्मणा भगवत्प्रजा इत्येवं बाधकं स्मृतम् ।
ब्राह्मणप्रकृतिर्भक्तिरित्येवं साधकं स्मृतम् ॥
इत्यात्मज्ञानम् ।

अथोपास्यज्ञानं—

सेव्यत्वेन ह्युपास्यस्य ज्ञानं साधकमीरितम् ।
निर्गुणत्वेन यद् ज्ञानं बाधकं भक्तिवर्त्मनि ॥
शुष्केश्वरात्मविषयं मिश्रं बाधकसंमतम् ।
इत्युपास्यज्ञानम् ।

अथ आत्मगुणज्ञानं—

आत्मभेदस्य विज्ञानं साधकं रसवर्त्मनि ॥
जीवस्य यो ज्ञानगुणास्तज्ज्ञानं बाधकं स्मृतम् ।
प्रतीतिः शुद्धतायाश्च मिश्रत्वे परिकीर्तिता ॥
ब्रह्मत्वेन प्रतीतिस्तु सर्वथा बाधितैव हि ।
असंसारी प्रतीतिस्तु साधकैव सुनिश्चला ॥

इत्यात्मज्ञानम् ॥

अथोपास्यगुणज्ञानं—

भक्तबात्सल्यविज्ञानं सर्वांशे साधकं विदुः ।
उपेक्षयास्तु विज्ञानं सर्वांशे बाधकं स्मृतम् ॥
समतायाः प्रतितीश्च मिश्रत्वे परिकीर्तिता ।
प्रकारभेदे समता भक्ताभक्तेषु बाधिका ॥
सैव शास्त्रेषु रसिता साधकैव प्रकारतः ।

इत्युपास्यगुणज्ञानम् ॥

अथात्मज्ञानम्—

सर्वांशे ब्रह्मज्ञानं स्वमिन् साधकमिष्यते ॥
तदीयत्वेन यज्ज्ञानं सर्वकालेषु बाधकं ।
ब्राह्मणत्वादि यज्ज्ञानं प्रकारेणोभयात्मकम् ॥

इत्यात्मज्ञानं ।

अथोपास्यज्ञानं—

आनन्दादिप्रतीतिस्तु साधिका नतु बाधिका ॥
आनन्दरूपताज्ञानं बाधकं विविधं स्मृतम् ।
संसारित्वस्य चाज्ञानं साधकं बाधकं स्मृतम् ॥
संसारित्वं द्वारकादौ तदभावस्तु लौकिके ।

इत्युपास्याज्ञानम् ॥

अथ आत्मगुणज्ञानं—

क्रोधादिका प्रतीतिस्तु सर्वत्रैव हि साधिका ।
प्रयत्नेच्छाप्रतीतीनामज्ञानं सर्वबाधकम् ॥
श्रद्धाज्ञानं विमिश्रं हि लौकिकालौकिकत्वतः ।

इत्यात्मगुणज्ञानम् ॥

अथोपास्यगुणज्ञानम्—

न हि तस्य तृषादेस्तु यज्ज्ञानं साधकं स्मृतम् ।
क्षुधातृष्णादेरज्ञानं बाधकं परिकीर्तिता ।
अज्ञानं निरपेक्षत्वे साधकं बाधकं तथा ।
साधकं भक्तविज्ञानमभक्तैः बाधकं हि तत् ॥
एतत्तु साधनैः साध्या भक्तिरेव रसात्मिका ।
भक्तेस्तु विषयः कृष्णः सैव तस्यापि वस्तुतः ॥
द्वयोः परिकरा ज्ञेयास्तथैव च विचारतः ।
आनन्दसत्यविज्ञानस्वरूपः कृष्ण एव हि ॥
त्रितयस्यापि विषयो भक्तिरेव प्रकीर्तिता ।
नहि भक्तिं विना कृष्णः स्वादयतां प्रतिपद्यते ॥
नहि कृष्णं विना भक्तिः कुत्रापि परिदृश्यते ।
ईदृग्विधौ विवेकस्तु गुह्यतः कृष्णभक्तिः ॥
भगवद्धर्मशून्यं हि जन्म नैवावलोकयेत् ।
ईश्वरस्य च विज्ञानं शुष्कं तन्निष्ठकान् जनान् ॥
न माता न पितेत्यादि गुणकं त्वीश्वरं क्वचित् ।
अस्मन्मतानुसारी यो नोपासीत कदाचन ॥१५॥

इति श्रीनारायणभट्टविरचिते भक्तभूषणसन्दर्भे
भक्तभेदनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥२॥

अथ विश्वं विचार्यते—

तत्र केचिद्वेदयाकल्पितमात्मोपादानकं विवर्त्तं मन्यन्ते । अन्ये तु आत्मनिमित्तमविद्यापरिणाममिति । अपरे ईश्वर-
कर्त्ताकं परमाणुपादानकं जीवभोगार्थमिति । एके आबिर्भाव-
तिरोभावात्मकं नित्यमिति । अपरे सृष्टिप्रलयादिभावात्परिदृश्य-
मानप्रबाहरूपेण नित्यमिति । आभेज्ञास्तु प्रामाणिकं भगवत्
कर्त्ताकं क्रीडार्थं भक्तार्थमिति मन्यन्ते । तत्र आश्रमः प्रथमः
कल्पः नियतः सृष्टित्वात् नहि स्थानाबज्ञानात् मनुष्य एवा-
रोप्यतेऽपि तु अन्योऽपि । तथा ब्रह्मणि ब्रह्माण्डातिरिक्तस्यापि
स्यात् । किंच केनारोप्यते इत्यादि विकल्पे ब्रह्मणि पर्यवसानं
स्यात् । किंच विश्वं यदि मिथ्या स्यात् स्वप्नसादृश्यं स्यात्
ओमिति चेत्तर्हि मनोरथेनापि सर्वं सुखादेकं प्राप्तं स्यात् क्रियो-
पार्जितवत् । नहि स्वप्नमनोरथेनान्नादौ भुक्तेर्तृप्तिर्दृश्यते न
स्वप्नादिबदिति न्यायात् च । स्वप्नमृगतृष्णादिबत् विश्वं
मिथ्याभवितुं नार्हति कस्मात् वैधर्म्यात् । तत्र हि मित्राकरण-
दोषो गृह्यते प्रबुद्धस्य बाध्यते स्वप्नस्यापि शुभाशुभकत्वान्न
मिथ्यात्वं तथा जाग्रदुप्तस्य न मिथ्यात्वं । ये तु बौद्धमताबल-
म्बिनो मायाबादिनस्तेऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेण निरस्ता वेदे-
तव्या इति । भाष्यकारकंठोक्तिः द्वितीयाध्यायाद्वितीयचरणे ।
अन्यच्च सारूप्यं तत्वाग्रहं विद्याहानिबन्धनं नहि किञ्चित्
सारूप्यमस्ति येन कल्पितं स्यात् । ईश्वर-जीव-वेदसृष्टिविशिष्ट-
ब्रह्मदेव-स्वर्गापवर्गब्रह्महृन्नाग्नहोत्रनरक-सर्वशास्त्रगौतमादीनां
वेदप्रतिपादितानां लौकिकानां च जाग्रत्स्वप्नयोर्विविच्य सुख-
दुःखादिकमनुभवतां हिताहितप्राप्तिपरिहारादनुभवतां प्रत्यक्षादि-
प्रमाणानां वा भवतो वा (वाच्यं) बाध्यानन्तत्वं कल्पनीयं
लाघवात्त्वमेव भ्रातः तत्त्वव्यवहारात्संवादाच्च च यदि सर्वस्य

ऽपि तु रजतसंसर्गः तथा प्रकृतेऽपि देहे आत्मत्वसंबन्धभावः
आत्मनि शरीरत्वादि सम्बन्धस्येति, उक्तं च भाष्यकारेण फला-
ध्याये अनारब्धकार्य इति सूत्रविचारेऽपि पुनः मायामात्रवादिन-
स्तेषां कापि व्यवस्था नोपपद्यते इति अतः प्रपञ्चस्य बस्तुत्व-
मायाति द्वितीयाध्याये च केचिन्मायावादिनः “मृत्तिकेव सत्य-
मि”त्यत्र मायाबादं संचारयन्ति तत्र ब्रूमः मृत्तिकाया अपि
असत्यत्वं प्रपञ्चत्वात् ततः पारमार्थिक एव भेदः कार्यं भिन्नं
प्रामाणिकं चेति भाष्यकारकंठोक्तिः उक्तं च रामानुजैः “ब्रह्मणो
यदि दृश्यत्वं व्यावहारिकमुच्यते । प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वं तात्त्विकं
किं त्वयोच्यते इति द्वितीयपक्षेऽपि अविद्या परिणतं ब्रूतः
स्वमतस्य स्वस्य च भ्रमत्वस्वीकारादुन्मादबदुपेक्षणीयः तृतीय-
पक्षेऽपि जीवभोगार्थमिति विश्वं विचारयिष्यामः । आबिर्भाव-
भ्रमत्वं तर्हि त्वया किमित्यगम्यान्निवर्त्तते किमिति च गर्हितः
पुरुषस्त्यज्यते नहि रजतसर्पभ्रमवतोर्विशेषोऽस्ति यथा सत्यवा-
दिनामस्माकं तथाऽसत्यवादिनस्तव दर्शनात् स्वयमेव भ्रान्तः
ब्रह्ममाणश्रुत्यादिप्रामाण्यात्त्वमेव भ्रान्तः अलं भ्रान्तविवादेन
अहो निर्लज्जतायाः प्रावृत्यं येन ईश्वरत्वं शुक्तिरजतबदुच्यते किंच
यथा ब्रह्मणः साक्षात्कारविषयत्वेऽपि सत्यत्वं तथा प्रपञ्चस्यापि
अतएव दृश्यत्वं हेतुः सत्यत्वमेव जयति न च शुक्तिरजतेऽपि
प्रसक्तिरुभयोः सत्यत्वात् नहि शुक्तिरजतं न चास्तीति बाधो-
तिरोभावपक्षेऽपि न युक्तिः यद्वा यदि आबिर्भाव-तिरोभावश्च
स्यात् तर्हि मृतपुत्रस्यापि मातृपित्र्याचरणेनाविर्भावः स्यात्,
विधिनिषेधप्रवृत्तिनिवृत्तीनां च व्यर्थता स्यात्, आबिर्भाव्या-
विर्भावादीनामपि नित्यत्वात् अनौश्वरबादिनां मतं जारजातोक्ति-
बञ्जेयम् । इदानीमभिज्ञानां पक्षः विचार्यते ।

“नारायणे तु तत्वानां न कदाचित् प्रलीनता ।

नित्यानन्दशरीरत्वाल्लक्ष्मीभूमिवदिष्यते ॥

तेषां तु कार्यभूतानां तत्वान्यन्यानि सन्ति हि ।

सर्वब्रह्माण्डतत्वानां कारणानोति निश्चयात् ॥

एकैकशस्तु ब्रह्माण्डे तत्वानां भेद इष्यते ।

लीनता कार्यभूतानां कारणानां तु नित्यता ॥

तत्वात्मकस्य देहस्य रागादिरहितस्य वै ।

बिनाशो लीनता ज्ञेया नान्यतत्त्वस्य कुत्र चेत् ॥

तत्रेयं प्रक्रिया-सर्वाणि तत्वानि भगवत् पार्षदभूतानि नित्यानि आनन्दचिद्घनरूपाणि, यथा लक्ष्मीः श्रीबाराहभाग्या भूमिश्चेति जडत्वे तु तत्वानां कार्यत्वेन यथा भूः कार्यभूता मृत्तिकात्मिका जडा शरीरिणी सा नित्या लक्ष्मीः श्रीनारायण-श्रिता नित्या बक्षस्थलवासिनो सुवर्णादिवैभवावस्थापन्ना या सा जडा तद्विदित्यर्थः । तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां “योगनिद्रा भगवती तस्य शरीरं संगतेति” । ततश्च तेषां तत्वानां कार्य-भूतानि वैभवावस्थारूपाणि सर्वब्रह्माण्डतत्वानां नियंतृरूपाणि अन्यानि संनेतानि तु सर्वब्रह्माण्डमन्वन्तरनियन्ता महाकालस्तस्य महाकालस्य निकटे ब्रह्माण्डतत्वानि तेषु स्थितानि तत्त्वेषु लीयन्ते पुनरुत्पद्यन्ते च यथा वह्नयो लक्ष्म्यः तस्मिन् नरेन्द्र-दिति-जेन्द्र-सुरेन्द्र-लक्ष्मी नाना बिभ्रन्ति” इत्युक्तेः तस्मिन् राजनि युधिष्ठिरे न तु कुरुपाण्डवे सन्तु किमर्थं त्रिविधानिति चेन्न अन्यथानुपपत्तिशब्दाभ्यां त्रिविधसिद्धेः तथाहि एकब्रह्माण्ड-नाशो सर्वब्रह्माण्डनाशः स्यात् तत्वानां नश्वत्वात् एवमुत्पत्त्यावपि तृतीये-“प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयविशतिको गणः । प्रेरितोऽजन-यत्वाभिर्मायाभिरधिपुरुषः । परेण विद्यता (विशता) स्व-स्मिन् मात्रया विश्वसृग्गणः । चुल्लभान्योन्यमासादय यस्मिंल्लो-काश्चराचरा” इति । मात्राभिरंशैः न तु स्वरूपेण श्रुतिश्च

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वी प्रजां जनयन्ती सरूपां” सरूपा इति तु पाठः शाखान्तरे-सरूपपदेनैवान्या कार्यरूपा प्रकृतिरायति तत्र विश्वं सर्वप्रमाणगम्यं प्रत्यक्षं तावत् आपशु-मज्जानिनं पशुं च । तृप्ताभ्यां तृणमज्जं च त्यजेत् वृष्ट्या-भावेन मनोरथेन भक्षणमावर्त्तते तथा विश्वमिध्याबादि-तापे एवमनुमानादिभिरपि । अन्यथा मिथ्यात्वविशेषात् उभयं समं स्यात् । तथैव भाष्यकारोक्तं तृतीयाध्याये प्रथमचरणे “पुनः जागरितावस्थां मायामात्रमिति बदन्ति ते सूत्रकाराभिप्रायं नाशयन्तः श्रोत्रियजनं व्यायोहयन्तीति” श्रुतिश्च-“अक्षरात्संभ-वन्तीह विश्वं सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतं यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः यस्मादेतत् ब्रह्मनामरूपमनन्तं च जायते तदेतत् सत्यं” इति तु मण्डूकोपनिषदि सत्यं प्रामा-णिकं नाशोऽपि प्रामाणिको व्याघातात् तथोक्तं भाष्य-कारेण तच्च समन्वयादत्यधिकरणे तस्माद्यत् किञ्चित् मिथ्या-त्वप्रतीतिज्ञानमस्ति यथा प्रपञ्चास्तित्वमज्ञस्य तथैव ज्ञानिनः पुनः पुनः स एव किल नास्तीति कथं प्राहयं बचो भवे-दिति भाष्योक्ते प्रपञ्चः प्रामाणिकः न तु मिथ्येति, न च नित्यत्वं सत्यमनित्यत्वं मिथ्यात्वमिति वाच्यं परिभाषात्वात् अन्यथात्मसाक्षात्कारस्य मिथ्यात्वे मोक्षो न स्यात्, तत्वेवासं-सारसाक्षात्कारादपि मोक्षो न स्यात् मिथ्यात्वविशेषात् । न च सत्यविषयत्वं प्रयोजकमिति वाच्यं सत्यत्वाविषयत्वात् किञ्चित् विश्वस्य भ्रान्तित्वे यस्यैव महिमेत्यादौ यस्यैवा भ्रान्तिरिति स्यात् तथा मण्डू-तवैष महिमेत्यादौ च तवैवा भ्रान्तिरिति स्यात् तृष्टिमुक्त्वा कोपनिषदि प्रभवः सर्वभावानमित्यादिकं निरूप्य सृष्टिमुक्त्वा देवस्यैव स्वभाव इत्युपसंहृतं अन्यथा देवस्यैवा भ्रान्तिरिति स्यात् किञ्च मिथ्यात्वं स्वप्रजाप्रद्वेषयोर्मिथ्यासत्यविभागो

न स्यात् अथावैतध्यापनिषदि स्यप्रवृत्तावन्तश्चेतसा कल्पितं तदसत् वहिश्चेतसा गृहीतं सत् स्वप्रजाप्रत् विषयमिथ्यात्वं सत्यत्वमुक्तं तथा जाग्रदेवं मनोरथविषयस्य मिथ्यात्वं वाह्यस्य सत्यत्वं जाग्रतवृत्तावपि अन्तश्चेतसा कल्पितं तदसत् वहिश्चेतसा गृहीतं हि सत् इत्यादि नत्वन्ते सदसतो दैय-
र्ध्यं दृष्टमित्युक्तं सत्यं परं साक्षात्कारे जाते विषयस्त्यज्यते नित्यत्वेनेति तात्पर्यं । विषयादीनामनित्यत्वं दुःसंगयुक्तत्व-
(दुःखसयुक्त) मेव प्रयोजकं मिथ्यात्वस्याभासादेव हेयत्वा-
भावात् । अन्यच्च सर्वस्य मिथ्यात्वे स्वप्रधर्माणामेव मिथ्यात्व-
विभागो व्यर्थता स्यात् । तथा आलातोपनिषदि “सर्वं धर्मा-
मृषा स्वप्ने” इति, तथा श्रुत्यन्तरे-पृथिवी च वायुं चाकाशं च
देवाश्च मनुष्याश्चोक्त्वा धमं चेति कारणत्वेनोपसंहृतं तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः इत्यादिस्मृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिरे-
वप्रामाणिकत्वमानयति न च लोकानुवादकत्वेनाध्यारोपापबा-
दार्थमिति बाध्यं । प्रामाणिकस्यैवाध्यारोपात् अन्यथा वंध्यापुत्रा-
देरध्यारोपः स्यात् कण्ठोक्तं श्रीभाष्यकारेण सत्यस्य सत्यं प्राणा वै
सत्यं यदयसत्यं विधेयं स्यात्तर्हि प्राणा वै असत्यं इति ब्रूयात्
अतः प्रामाणिकः न चारोपे प्रतीतिमात्रं प्रयोजकं लाघवात् ने तु
प्रमितत्वमिति बाध्यं प्रामाणिकत्वस्य कुत्राप्यनङ्गीकारेण तत्त्वा-
भावात् साक्षात्कारस्य भ्रान्तत्वात् मोक्षो न स्यात् संसारतत्व-
ज्ञानयोर्ज्ञातत्वात् । न च विचारदशायां संमुग्धत्वेन भवत्स्वीकृतं
सर्वं मयापि स्वीक्रियते इति विचारान्तरं प्रमितं प्रतीतं वा पर्य-
वस्यतीति । किंच न चास्माकं स्थाप्यः पक्षोऽस्ति येन नियोज्यता
स्यादिति बाध्यं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुत्या सत्यत्वादि
धर्माणां व्यवहारवत् स्वोकार्यत्वात् । किंच संसारभ्रमज्ञा-
नस्यानादिसिद्धत्वात्तत्त्वज्ञानस्य सादित्वाद्दुर्वलत्वेन बाधकत्वा-

संभवात् प्रमेयवलमेव स्वीकरणीयं, नहि बाधितार्थं श्रुतिर्बोध-
यितुं शक्नोति । बक्षमाणश्रुतिस्मृतिपुराणागमादीनां प्रामा-
ण्यात् स्मृष्टेः प्रामाणिकत्वं । मिथ्यावादिनोऽत्यन्ताभिनिवेशे
पञ्चशस्त्रीयाः प्रतिभट्टीकरणीयाः बहुनामनुग्रहो न्याय्य इति
न्यायाच्च । तर्काप्रतिष्ठानादिति सूत्राच्च । “असत्यमप्रतिष्ठते
जगदाहुरनीश्वरमिति” गीतोक्तेः । तस्मात् स्मृष्टेः प्रामाणिकत्वं
सिद्धं तथैवोक्तं सूत्रकारेण-“वैधर्म्याच्च न स्वप्नवत्” अस्य
भाष्यं-जगत्पक्षः स्वप्नमृगतृष्णावत् मिथ्याभवितुं नार्हति कुतो
वैधर्म्यात् तत्र हि निरा- (निद्रा) करणदोषो गृह्यते ये तु बौद्ध-
मतावलम्बिनो मायावादिनस्तेऽपि सूत्रकारेण निरस्ता वेदि-
तव्याः इति तु कण्ठोक्तं श्रीभाष्यकारेण श्रीरामानुजैश्च । दृश्य-
त्वाद्विश्वमिथ्यावचसि विहितयोः सिद्धयश्चात्र उक्ताः । पक्षादेः
सिद्धयसिद्धयोर्नहि गतिरितरानापि वादांगमौढक् इत्यादिना
प्रामाणिकत्वं उक्तम् । इदानीं स्मृष्टेः प्रयोजनमुपन्यस्यते जीव-
भोगापवर्गार्थमेव स्मृष्टिरिति केचित् तत्तु विचारणीयं भगवत
ईशत्वं जगत्कर्तृत्वं फलदातृत्वं ज्ञानादिमत्त्वं कर्तुं मकर्तुं म-
न्यथाकर्तृत्वं अस्ति न वा नास्ति चेत् लोकशास्त्र-
विरोधः स्यात् । अस्ति चेत्तर्हि जीवार्थमेवेति न नियमः । न
चादृष्टाभावाद्भोगाभावः ततः परार्थमेवेति बाध्यं तर्ह्यदृष्टा-
भावात् नियन्तृत्वादिकमपि न स्यात् कर्मबादा एव वरीयान् ।
नहि कश्चित् प्रयोजनं विना लोके राजादिर्वेदे ब्राह्मणादिर्वा
प्रवर्तते । नच ब्रह्मादौ ह्यलिकवत्कश्चन भोगो दृश्यतेऽपि तु
मदीयं विश्वमेतावन् मात्रं अदृष्टाभावेऽपि उत्पत्तिस्थितिरि-
त्यादिलीलाप्राधान्यात् सर्वानन्दकदम्बत्वं स्वभावो भगवतः ।
तथा च श्रुतिः-“भोगार्थं स्मृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।
ईशस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्मृहेति” लीलाप्राधान्य-
मेवोक्तं मण्डूकोपनिषदि । लोकवल्लीलाकैवल्यमिति सूत्राच्च ।

न तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजनं किंतु लीलाकैवल्यं स्वरूपचेष्टा या लीला तस्याः कैवल्यं केवलमिति भावः । यथा लोके परिपूर्णोऽपि राजा क्रीडां करोति इति भाष्यकारः । न हि स्वभावः पर्यनुत्यक्तुं शक्यते इति च । नारायणसंहितायां च सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्षते । कुरुते केवलानन्दाद्यथा मत्तास्य नर्तनम्"-इति, लक्ष्मीपतित्वान्यथानुपपत्त्या नित्य एव भोगः स्वीकृत्यते श्रुतिपुराणागमादिषु । तथा पाद्मोत्तरखण्डे एकत्रिंशे- "यो वै नित्यपदो नित्यो नित्यभोगैकभोगवान् । ईशः सर्वस्य जगतः स वै नारायणः स्मृतः" इति लौकिकालौकिकयोरलौकिकस्य बलवत्त्वात् । तत्रैव "योऽसौ यज्ञेश्वरो यज्ञो जज्ञभुग् जज्ञकृत् बिभुरिति, "सर्वभोगभागिति" श्रुतेः । यथा पाद्मे- "क्रीडार्थं देवदेवस्य बिष्णोर्लीलाबिहारिणः । लोकैश्चतुर्दशविधैः सागरैर्द्वीपसंगतैरिति" । श्रीभागवते- "क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियो पर ईश कुर्युरिति"त्यादि । अनुमानेऽस्य सुखत्वं नित्यवृत्तिगुणविभाजकधर्मत्वात् रूपत्वादिबत् । न च संयोगपरत्वापरत्वाद्दृष्टविषयत्वादिबत्-पृथक् व्यभिचार इति बाध्यं चार्वाकमतोक्तत्वात् । किंच लोकसिद्धातिरिक्तस्त्वया स्वीकृत्यते न वा नो चेच्चार्वाकमतप्रवेशः स्वीकृत्यते तर्हि वेदादयुक्तं स्वीकृत्यतां लक्ष्म्या बक्षस्थलत्वाश्रित्यसंयोगः पार्षदाणां नित्यत्वात्तन्निष्ठविषयत्वादीनामीश्वरज्ञानविषयत्वान्नित्यत्वं । बिद्याविद्यादीनां नित्यत्वात्तद्धर्मतया धर्माधर्मयोर्नित्यत्वं । तदुक्तं श्रीदशमे- "श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोजया । विद्वया विद्वया शक्त्या मायया च निषेवितमिति" । भविष्यपुराणे चेति- "याः पृथिव्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्यशक्त्यस्तासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रया" इति । (श्रुतिश्च) अहं नित्यः स्वतेजो पन्नः प्रकाशः अथाह चेतनाश्चाचेतनाश्च तेजोवन्ता-

न्याकाश (वन्नान्या) इति ॥ तथा नित्यभोगश्च पाद्मे- "ईशया सह भोगार्थं दिव्यमंगलरूपवान्" इति रेमे श्रियासौ जगतां जनन्या स्वज्योत्स्नया चंद्र इवामृतांशुः" । "अयं च जगदीश्वर्यया कुमारो नित्ययौवनः । कन्दर्पकोटिलावण्यः संतस्थो परमे पदे । भोगार्थं परमव्योम लीलार्थमखिलं जगत्" । तस्मान्नित्यो भोगः नित्या क्रीडा च ॥१६॥

ननु क्रीडायाश्चेष्टात्मकत्वात् कथं लीलायाः नित्यत्वं ब्रह्म-ब्रह्माण्डदैत्यादीनां नाशादिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि सर्वनाशे ज्ञानेच्छादीनां नाशः तथा चेष्टादेरपि प्रामाण्येन नित्यत्वेऽवगते किमनुपपन्नं । तथा च श्रुतिः- "अथैनमाहुर्नित्यकर्मति नित्यं तवासौ कुरुते अथैनमाहुः सत्यकर्मति सत्यं त्वेवेदं विश्वमसौ सृजते" इति ॥१७॥

ननु चेष्टायाः नित्यत्वे युगपदेव त्रितयं स्यात् तस्मात् यथा भवता स्वेच्छा-ज्ञानादीनां नित्यत्वादपि युगपन्न स्वीकृत्यते यथा-स्माकमपि । वस्तुतस्तु युगपद्भवंत्येवेति ब्रूमः । ननु एकविषयत्वे त्रितयानां विरोधो न तु भिन्नविषयत्वे ब्रह्माण्डानामनन्तत्वात् । तदुक्तं- "कवेद्दृग्विधाविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वं," यद्वासुरादीनां (नन्वसुरादीनां) मनित्यत्वात् कथं तद्धननस्य नित्यत्वं कथं वा वृन्दावनादीनां नित्याधिकरणत्वं । द्वारकातोऽपि वैण्ठगमनादेः श्रूयमाणत्वात् कथं स्थितेर्नित्यत्वं । प्रियतो यतो लोकस्य बिरहादिश्रवणात् कथं विलासस्य नित्यत्वमिति चेत् अत्र केचित्-नहि मेषादिराशौ सूर्यादिगमने कृते वृष-राशिगतपुरुषाणां नाशे सति तेषां गतेर्विच्छेदस्तदवदत्रापि । किंच रसस्तु संयोगेऽपि त एव रसत्वं लभते तथाभासत्वं उक्तं च पाद्मे- "द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुष्यादिषु । स्वागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात्

सृष्टिरेषोच्चारानारा" । मार्कण्डेय उवाच । "ज्ञानिनामपि चेतांसि
देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति" ।
ब्रह्माण्डे- "अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता । निर्दो-
षत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि दुष्करम् । एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मो-
हायेति निश्चयेति" । पाद्मे भगवद्वाक्यं-मोहार्थं "त्वामाराध्य
तथा शंभो प्रहिष्यामि वरं सदेति" वाक्यैः रससंगोपने
तात्पर्यम् ॥१८॥

किंच वाक्यानां बहूनां विरुद्धानां भगवति भवात् (संभवात्)
जीवैस्तु अन्यतरवाक्यार्थं स्वीकृत्य खलु भजनीयः । पाद्मे-
"अस्थूलो ह्यनगुश्चैव स्थूलोऽगुर्विश्च एव वा । विरुद्धधर्मरूपो-
ऽसावैश्वर्यात् पुरुषोत्तम" इति वाराहे च "अदय मोहं सृजा-
म्याशु जनान् संमोहयिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशा-
स्त्राणि कारय । अतध्यानि वितध्यानि दर्शयस्व महाभुज ।
प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु" । स्कान्दे- "शिवशास्त्रे-
ऽपि तद्ग्राह्यं विष्णुशास्त्रोपयोगि यत्" इति । तथाहि वृन्दा-
बनादीनां नित्याधिकरणत्वं, यथा भगवता वैकुण्ठादत्रागते वैकु-
ण्ठस्य न शून्यता तथात्रापि अचिन्त्यशक्त्यादिना समत्वात्,
प्रियवर्गस्य विरहादिः किंतु (कं तु) मधुररसांगं न तु विरहः
विद्यमानेऽपि विरहदर्शनात्, न च श्रीकृष्णगमनस्य अक्रूरस्या-
गमनस्योद्धवेन संदेशहरणस्य ब्रजस्यानां कुरुक्षेत्रगमनस्य
शश्वच्छूयमानत्वात् कथं ब्रजस्य नित्यविलासाधिकरणत्वमिति
वाच्यं । उद्धवब्रह्मरुद्रादीनामगम्यत्वेन ब्रह्मप्रार्थनपरिपाटि-
मर्यादाशास्त्रेन रसरूपस्य संगोपितत्वाद्रसस्यागाधतां प्रतिपा-
दयितुं दुर्लभतां च ज्ञापयितुं सर्वरसज्ञैर्विज्ञेयम् । अन्यथा
तस्या अगम्योक्तिः कोटिशः वाक्यैश्च विरोधः स्यात् । किंच
ब्रह्ममुखस्य वैकुण्ठपरमानन्दस्य च श्रीगोपाल-गोपस्य स्मृति-पथा-

रोहः स्यात् । अन्यच्च यथा श्रुतित्वे श्रीभागवतवाक्यानां बाधः
स्यात् । तस्मात् श्रीशुकस्योपासकत्वादास्वादकत्वात् परमरहस्यं
संगोपयितुमिति ज्ञेयम् । तथाहि- "मथुरा भगवान् यत्र नित्यं
संनिहितो हरिः" । "नित्यं गिरिवनेचराः," "वृन्दावनं जना-
जीव्यद्रुमाकीर्णं समां प्रियं" । "सर्वकालसुखाबहं" । "मित्रा-
णीवाजिताबासद्रुतुर्षकादिकं" । तथा कृष्णोपनिषदि- "बने
वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहेति" । ततः श्रीकृष्णस्या-
व्यभिचारिनयतं स्थानं श्रीमथुरापुरीवैभवावस्था श्रीकृष्णस्य
नारायणतया वैभवलोकावस्था वैकुण्ठरूपा स्वरूपपराकाष्ठा
श्रीकृष्णस्य च लोकपराकाष्ठा मधुपुरीति तु रसज्ञैर्ज्ञेयं न
तर्कैः । तदुक्तं कृष्णोपनिषदि- "गोकुलं वनवैकुण्ठं तापसास्तत्र
ते द्रुमाः" इति । तथा श्रुत्यन्तरे- श्रीनारायणमुपक्रम्य श्रीकृष्ण-
स्यैवावधित्वमुक्तम् तथाहि नारायणोपनिषदि- "वैकुण्ठवनलोकं
गमिष्यति तदिदं पुरमिदं पुण्डरीकं बिज्ञानघनस्तस्मात्तादिहा-
बभासं ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यः सोपनिषदमधीते स सर्वेभ्योऽ-
र्थेभ्यो विमुक्तो भवति स सर्वाश्च लोकानवाप्नोति" इति वनशब्देन
श्रीवृन्दाबनाख्यमेवान्यथा वनपदं व्यर्थं स्यात् । नारदवाक्यं-
"भुवि गोविन्दवैकुण्ठं तस्मिन् वृन्दावने नृप" । "कृष्णोऽयं
साक्षात् ब्रह्मेति" नारायणीश्रुतिः । तथा चाथर्वणे-कृष्णो वै परम-
दैवतं गोविन्दान्मृत्यु विभेति गोपीजनबल्लभो भुवनानि दधे"
इति । तस्मात् श्रीकृष्णस्यैवाधिक्यं श्रीनारायणादीनामवता
रित्वं तथा तत्तल्लोकानामपि मधुपुर्या तादात्म्यम् ॥१९॥

न तु तत्र लोके मधुपुर्या इति सर्वावधित्वं श्रीनारायणस्य
श्रूयते सत्यं तत्ता ऐश्वर्यमान्येबाबतारापेक्षया ऐश्वर्यरसयो-
रबाधित्वं श्रीकृष्णस्यैव । तदुक्तं बृहद्भामनपुराणे भृगवादीन् प्रति
ब्रह्मणोऽपि वाक्यं- "षष्ठिवर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा ।

नंदगोपव्रजस्त्रीणां पादरेणूपलब्धये । तथापि न मया प्राप्ता-
स्तासां वै पादरेणवः" पुनः भृगुना प्रश्ने कृते किमित्यन्यान्
भक्तान् बिहाय प्रार्थयते तत्राह-

"नाहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च ताभिः समाः क्वचित् ।
ब्रह्मानन्दमयो लोको व्याप्यवैकुण्ठसंज्ञितः ॥
तत्तल्लोकेऽपि तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ।
तुष्टोऽस्मि ब्रूहि भो प्राज्ञ ! वरं यन्मनसि स्थितम् ॥
वेदा ऊचुः- नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत ।
सगुणं ब्रह्म सर्वदं बस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥
ब्रह्मेति पठयतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् ।
आनन्दमात्रमिति यद्वदन्ति हि पुराविदः ॥
तद्रूपं दर्शयास्माकं यदि दत्तो बरो हि नः ।
श्रुत्वैतद्दर्शयामास स्वलोकं प्रकृतेः परम् ॥
केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमव्ययम् ।
यत्र वृन्दावनं नाम वनं कामदुग्धैर्द्रुमैः ॥
शश्वद्रासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् ।
तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोराकृतिरच्युतः" इति ॥

यदि वैकुण्ठेश्वरयोरवधित्वं स्यात्तर्हि श्रीनारायणप्रसादफलं श्री-
वृन्दावनं श्रीकृष्णश्च न स्यात् । तस्मात् वैकुण्ठलोकादवधित्वं
श्रीमधुपुर्याः ईश्वरत्वावधित्वं श्रीकृष्णस्येति निर्णयते । अतो
गमनादिकं रससंगोपनार्थमेति । ननु तर्हि ब्रह्मादयः किमिति
न गोपयन्ति उपासनाभावान् आस्वादयाभावाच्च शब्दमेव ज्ञानं
तेषां अतएव श्रीशुकेन प्रियवर्गाणां तत्परिवाराणां च नामानिरु-
क्तिः, तथा श्रीगोपालोपनिषदि-साक्षान् ब्रह्म श्रीगोपालपुरी हीति
भवति, यथाहि सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां हि तिष्ठति इति

वर्केण रक्षिता गोपालपुरीति भवति द्वाशशवने बसितामुक्त्वा
ततो वैकुण्ठस्थदेवै रक्षिता वेष्टितेत्युक्त्वा पश्चात् ब्रह्मानारायणश्चे-
त्युक्त्वा रामादिमूर्त्तिरुक्त्वा तत्रहि रामस्य राममूर्त्तिः एका हि
रुद्राः यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां हि ब्रह्मजा यजन्ति
इत्यादिना विलासस्य श्रीकृष्णस्य चावधित्वं ज्ञेयम् । अतएव यत्र
कुत्रचित् पूजकः श्रीमथुरामेव प्राप्नोति, तथोक्तं गोपालोपनिषदि-
"स एवाव्यक्तानंतो नित्यो गोपाल एवाव्ययो मथुरायां स्थितिः
ब्रह्मन् सदा भविष्यति," ब्रह्माणं प्रत्युक्तिः- "मथुरामण्डले यस्तु
जम्बुद्वीपे स्थितोऽपि वा । योऽर्चयेत् प्रतिमां प्रीत्या स मे प्रिय-
तरो भुवि" । तथा स्वायंभुवागमे पञ्चाशीतिपटले- "स्वात्मानन्द-
सुखोत्कर्षशब्दादिर्वाग्यात्मकम् । वृन्दावनं कुसुमितं नानावृक्ष-
बिहंगमैः । संसारेत्साधको धीमान् विलासैकनिकेतनम्" इत्यनेन
विलासतादात्म्यं श्रीकृष्णे ज्ञेयम् । देशविशेषे भक्तिविशेषे अप्र-
तीतौ अपि सूर्यकिरणादिवत् ज्ञेयम् । तथा बायुपुराणे- "चत्वारि-
शीतौ अपि सूर्यकिरणादिवत् ज्ञेयम् । तथा बायुपुराणे- "चत्वारि-
शत् योजनानां ततस्तु मथुरा स्मृता । यत्र देवो हरिः साक्षात्स्वयं
तिष्ठति सर्वदा । वत्सैर्वत्सतरीभिश्च सदा क्रीडति माधव"
इति । भोजनशयनादिकमपि क्रीडैव । पादौ निर्वाणखण्डे भग-
वद्वाक्यं- "नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा । यमुनां
गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान्" इति । अतो (अतीव) रसो-
द्रेकादेश्वर्यस्याप्रतीतेः नित्यत्वेनोपदेशः । तथा पादौ निर्वाण-
खण्डे "गोपालाः मुनयः सर्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः" । वैकुण्ठे ये
आनन्दास्तेषां मूर्त्तयोऽधिष्ठातार इत्यर्थः । तर्ह्येषां स्वभावः कः
मुनयः रसमननस्वभावा इत्यर्थः । बौद्धायनेन सादरवाक्यं-
"भुवि गोविन्दवैकुण्ठं तस्मिन् वृन्दावने नृप । यत्र वृन्दादयो
भृत्याः सन्ति गोविन्दलालसाः । तस्मिन् वृन्दावने पुण्यं गोविन्द-
स्य निकेतनम् । तस्मै ब्रह्मसमाकीर्णं तत्रैव स्थियते सदा" । यथा

महारत्नं विदग्धैर्महता प्रबन्धेन संगोप्यते अविदग्धैः स्वल्पे-
नापि क्रयविक्रयेन व्यवह्रीयते तथा श्रीकृष्णे मधु पुण्या च ।
पाद्मोत्तरखण्डे-“शिशुपालं निहतं श्रुत्वा कृष्णेन योद्धुं मथुरा-
माजगाम । श्रीकृष्णस्तु तत् श्रुत्वा रथमारुह्य तेन योद्धुं मथुरा-
माययौ । कृष्णोऽपि तं हत्वा यमुनामुत्तीर्य नन्दब्रजं गत्वा
सर्वान् सन्तर्पयामास । कालिन्द्याः पुलने रम्ये पुण्यवृक्षसमा-
र्चिते । गोपनारीभिरानेशं क्रीडयामास केशवः” । एतैर्बाक्यै-
र्विलासस्य नित्यत्वं । पातालखण्डे-“यमुनाजलकल्लोले सदा
क्रीडति माधवः” इति । ततश्चायं फलितोऽर्थः सर्वावतारावता-
रिबाजं श्रीकृष्णस्तद्विष्टानं श्रीमधुपुरी, तत्र रसात्मकं सिंहा-
सनं श्रीवृन्दावनं, सभासदः श्रीब्रजदेव्यः, ततो बहिरावरणायाः
(स्थानीयाः) श्रीनारायणादयः स्वपार्षदा-सहिता इति ज्ञेयम् ।
परमरहस्यं तत्तु श्रीकृष्णप्रियवर्गकृपया स्फुरति नान्यथा अज्ञाः
स्वाज्ञत्वान्न वर्णयन्ति । श्रीशुकादयस्तु स्वकायं सर्वस्वं महा-
रत्नवत् प्रकारान्तरेणैतत् सर्वमनवदयम् । तदुक्तमादिबाराहे-
“वसन्ति मथुरायां ये विष्णुरूपाः हि ते खलु । अज्ञानास्तान्
पश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुः” इति । गोपालोपनिषदि-
“चक्रेण रक्षिता मथुरा जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरिति”
ततो बनान्युक्तवोपसंहारान्तं “एतैरावृता पुरीति” । कृष्णोपनि-
षदि-“चिन्तयेच्चैतसा कृष्णं गोपगोपागवांचितम्” । तथा उत्तरभागे
कृष्णोपनिषदि-“बने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपोसुरैः सहेति”
तथा गोपालोपनिषदि-“तत्र हि रामस्य राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य
प्रद्युम्नमूर्तिः अनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः” सप्त मुनयः ब्रह्मा
नारायणश्च आबरणपरिपाटी ज्ञेयाः, श्रुतिः “बनेष्वेवं मथुरा-
स्वेवं द्वादश मूर्त्तयो भवन्ति एकां हि वै रुद्रा यजन्ति द्वितायां
ब्रह्मज्ञा यजन्ति तृतीयां हि ब्रह्मा यजतात्यादयुक्तं तत्रैव तत्र

तेष्वेव गहनेष्वेव देवा मनुष्या-गन्धर्वा नागाः किंनरा गायन्तीति
तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा इति” । श्रीमथुरायाः बाह्यवैभवं
ब्रह्माण्डलक्षणं तदुक्तं श्रीगोपालोपनिषदि-“मध्यते तु जगत्सर्वं
ब्रह्मज्ञानेन येन वा । तत्सारभूतं यद्यस्मात् मथुरा सा निग-
द्यते । अष्टादकं पालिभिः सेव्यं पद्मं विकसितं जगत् । संसा-
रणबसंज्ञा ते (संजातं) सेवितं सममानसैः । चन्द्रसूर्यार्चिषो
दिव्या ध्वजा मेरुर्हिरण्यः । आतपत्रं ब्रह्मलोकमधस्तच्चरणं स्मृत-
मित्या”दिना श्रीमथुराश्रितवैभवं तु ज्ञेयम् । सर्वकामः सर्वरस
इत्यादौ सर्वकामवत्त्वं सर्वरसवत्त्वं ज्ञेयम् । रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी
भवतीत्यादौ रसविशेषणं विधीयते न विशेषो (विशेष्यं) लोहितो
स्मीषा प्रचरयतीतिवत् । “जयति जननिवासो देवकी-जन्मवाद”-
इत्यादौ वर्त्तमानपदप्रयोगात् विशेष्यस्य नित्यत्वं यथा देवदत्तो
पुत्रत्व-पितृत्व-भ्रातृत्व-विषयत्वादिधर्मैस्तेषां विशिष्टमबाधितमेव
श्रीकृष्णेऽपि तत्तल्लोलाविशिष्टत्वात् तत्र प्रतिनियत्यत्वं तथाहि
ब्रजेश्वरीं प्रति “दाम्ना चोलूखले बद्ध” इति कृपया लीलाविशिष्टः
श्रीदामोदरः ब्रजदेवीप्रभृतिषु भविष्यपुराणोक्तलीलया तथाहि-
“तस्मिन् दिने च भगवान् रात्रौ राधागृहं ययौ । सा च क्रुद्धा
तमुदरे क्वचिद्दाम्ना बन्ध ह । ब्रजेश्वरी-महोत्साहवसात् कृष्णः
सशंकितः । ततः प्रसन्नः श्रीराधां प्रतिवाक्यमसौ ब्रवीत् । किंचि-
द्दाम त्वया तन्वि उदरे यन्ममार्पितम् । दामोदरेति मे नाम प्रियं
तेन शुभानने” इत्यादि ॥२८॥

ऋग्वेदेऽपि श्रीवृन्दावनस्यैवाधिक्यं-“तां बां वास्तून् युष्मसि
गमध्वै यत्र गावो भूरिशृंग्यो अयासः तदुरुगायस्य विष्णोः परम-
पदमबभाति भूरीति” बां युबयोः श्रीगोपीश्रीकृष्णयोः तां
वास्तून् (तानिबांन) प्रसादत्वेन ब्रजसंबन्धिनीलास्थानानि गमध्वै
प्राप्तुं युष्मसि कामयामहे तानीति प्रकटयति यत्र ब्रजे भूरिशृंग्यो

गावः अयासः शुभाः सन्तीति शेषः, उरुगायस्याधिकर्तुः श्रीकृष्णस्य कामान् वर्षतीति बिष्णुस्तस्य गोपिकासु कामवर्षकस्य तद्रोकुलं पदं वैकुण्ठस्थानमिति यावत् वैकुण्ठादपि परमं श्रेष्ठं भूरि सर्वरसपरमावधिरूपं । तथा तैत्तरीयके-“ते ते धामान् युष्मसि गमध्वै गावो यत्र भूरिशृंग्यो अयास आवाह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाते भूरिरिति, ते तव ते तानि धामानि स्थानानि भूरिरासोत्सवे बहुरुपत्वेन प्रतीतस्य, तदनन्तरमिति “बिष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पश्यसो इन्द्रस्य पूज्यः सखास्तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुराततं” सूरयः भक्ताः सदा नित्यं पश्यन्ति नित्यत्वात् तर्ह्यन्ये किमिति न पश्यन्ति दिवीव चक्षुः सर्वं पश्यति तथा बिद्यमानेऽपि भक्त्यैव ज्ञायते इति कीदृशं चक्षुराततं सर्वरूपदर्शनात् परिच्छिन्नमपि आततं व्याप्तं । तर्हि गोकुलस्यापि आनन्दरूपत्वात् तस्य रस्यात् अस्यैव स्फुरणं परं सर्वमाधुर्यानुभवक्रमेणापि पिप्साक्रान्ते सितावत् । अतएवोक्तं त्वां कर्माणि पश्यत शरणं पश्यत गोबद्धं नोद्धारणादीनि यदि न स्युः तर्हि पश्यतेति नियमो न स्यात् तस्माद्वर्त्तत एव यतः कर्मदर्शनानन्तरं ब्रतानि काम्यार्चनादीनि पश्यति निकटत्वात्, यद्वा यतः कर्मभ्यः लीलाप्राधान्यात् यथा तृतीये-“पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यं व सन्तः प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं बाचं स्पृहणीयां वदन्ति । तैर्दर्शनीयावयवैरुदारबिलासहासेक्षितवामसूक्तैः । हतात्मनो हतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो गतिमर्णी प्रयुक्ते” इति ॥२१॥

एवं तु भक्तवात्सल्यगुणविशिष्टेन भक्तेच्छानियामकतया प्रदर्श्यत इति बाच्यं अभक्तानां तु यथा तृतीये-“तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन । क्षिणोति देवो-

ऽनेमिस्तु येनामायुर्वृथावादगतिस्मृतोनामिति” । ब्रतानि आत्मा-रामत्वादीनि श्रीकृष्णः पश्यसे ववाधे स्पृशवाधनस्पर्शयोरिति धातो’ लिटिरूपं । अयमर्थः स्वनिष्ठानि अन्यनिष्ठानि च प्रातिब्रतादीनि निराकृतवानित्यर्थः । यद्वा इन्द्रस्य ब्रतानि यागादीनि, पश्यसे ववाधे । कीदृशः श्रीकृष्णः पूज्यः योगार्हः श्यामत्वादोपीनां गौरत्वात् योग्या सत्वा समानशीलवानित्यर्थः । तस्माच्छ्रीकृष्णस्य लीलायाश्च सदेकरूपत्वं नित्यत्वं रसरूपं च ज्ञेयम् । तथा प्राकृतोपकरणानां नानुकूल्येन नित्यत्वं प्रातिकूल्येनानित्यमिति । एवमानुकूल्येनाशुद्धमपि शुद्धं प्रातिकूल्येन शुद्धमप्यशुद्धं ब्राह्मचाण्डालयोरिव, भक्तिरसस्तु भक्त्यैव वेद्यो न तर्कादिना तस्मात् सर्वमनवदयं ततश्च यथार्थेनैव भजनं कार्यं अन्यथा न भक्तिरसास्वादः तथा श्रुतिः-“योऽन्यथा संतुमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । क्रिते न तु कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणेति” । यथा श्रीकृष्णस्य सर्वरसहृदम्बत्वेन नित्यत्वं एवामवताराणामप्यंशत्वेन ॥२२॥

अथ वैकुण्ठादिलोका उच्यन्ते तत्र वैकुण्ठो ब्रह्माण्डश्च वैकुण्ठो भोगार्थो ब्रह्माण्डो लीलार्थ इति । तत्र वैकुण्ठस्त्रिविधः ब्रह्माण्डमध्ये आवरणमध्ये वहिश्च । त एव विचार्यते पादो त्रय-त्रिंशे-“भोगार्थं परमेष्ठ्योम लीलार्थमखितं जगत्” । भगवद्भगार्थं ब्रह्माण्डरूपेण श्रीः स्थिता तत्र वैकुण्ठे मूर्त्तिमती । तदुक्तं तत्रैव-“लक्ष्म्या स्वरूपा सा व्याप्य जगत् कृत्स्नं व्यवस्थिता । तोयादिरसरूपेण संव लोलावपुर्भवेत्” । तत्र विश्वोत्पत्तिप्रहारः तत्रैव प्रक्रिया-“चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परोता महदादिभिः । विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निवेदितमि”त्यादिवाक्यैः शक्ति-त्वेन नित्यत्वं वैरूप्यं च, यथा यमुना द्वैरूप्यं तथा पृथिव्याकाशादीनां स्थूलं सूक्ष्मं च । तत्र स्थूलं परमाणवादिरूपं सूक्ष्मं मूर्त्ति-

मत् । तत्राधिकारे प्रकृत्याः मुख्यत्वं नियन्त्रित्वं च प्रकृतेरपि नित्या-
मिका लक्ष्मीः । तद्वेश्वरेच्छया प्रकृत्यादिस्थूलरूपानामवयवेषु
परमाण्वादिषु क्रियया दद्युणाकादिप्रक्रमेण स्थूलरूपाः महदादयः
उत्पद्यन्ते ततश्च सूक्ष्मरूपा महदादयो मूर्त्तिमन्तः स्थूलरूपेषु
तादात्म्यापन्नास्तु कृपावलोकने लब्धसामर्थ्याः ब्रह्माण्डं निर्माय
भगवते निवेदितवन्तः ॥ ३॥

ननु महदादयुः प्रक्रमेणैव सृष्टिर्न तु दद्युणाकादिप्रक्रमेण
सत्यं तत्तु अवयवबहुत्वे (अवयवद्वारा) यथा स्थूला पृथ्वी तथा
चतुर्विंशतितत्त्वानां स्थूलावस्था प्राप्तानां ब्रह्माण्डरचने योग्यतोक्ता
नत्ववयवावस्थां दूरीकर्त्तुं तथोक्तं तृतीये-“चरमः सद्विशेषाणा-
मनेकोनेकसंयुतः” इति “अणुद्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः
स्मृतः” इत्यादि । भोगार्थं परमव्योमेति व्याप्यवैकुण्ठः सप्तावरण-
भेदानन्तरं यत्प्राप्यते । तदुक्तं पाद्मे-“प्रधानपरमव्योम्नो-
रन्तरे बिरजा नदी । वेदांगस्वेदजनिततोयैः प्रस्तोषिता (प्रस्त्राविता)
शुभा । तस्याः पारे परं व्योम त्रिपाद्भुतं सनातनं” इति ।
प्रधानाद्वहिः अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठम् । शाश्वतं परमिति”
कश्चन लोकः जलावरण-मध्ये तदुक्तं पाद्मे-“उत्तरखण्डे चतुर्विंशो-
जलावरणमध्ये तु वैकुण्ठं कारणं शुभम्” ब्रह्माण्डावरणमध्ये
“द्वितीयं वैष्णवं लोकं शृणु ब्रह्माभि सुव्रते । योऽयं नित्य
इति ख्यातो लोकोऽयं वैष्णवः स्मृतः” । स्वेतद्वीपं प्रसिद्धमेव ।
“तोयावधेरुत्तरे कूले स्वेतद्वीपमिहोच्यते । दुग्धावधौ वैकुण्ठ-
लोको ब्रह्मलोकाप्तरपतः” । वैकुण्ठलोकः यत्र सनकादयो
गताः “वैकुण्ठो निर्मितो येन लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया”
इति चतुर्दशल्लोकेषु च चतुर्दशवैकुण्ठलोकाः भुवः
स्थानेषु महाकालस्थानं वैकुण्ठलोकः एवमन्येऽपि नित्याः ।
तदुक्तं पाद्मे-“त्रिपाद् विभूते लोकस्त असंख्यः

परिकीर्त्तितः । सर्वे नित्या निर्विकारा हेयरागविवर्जिताः” ।
इति मोक्षपदवाच्यतापि तत्तल्लोच्यप्राप्तिरेव । पाद्मे-“तद्विष्णोः
परमं धाम मोक्ष इत्यभिधीयते । विष्णोरनुचरत्वं च मोक्षमाहु-
र्मनीषिणः” इत्यादि । श्रीभागवते-अधोक्षजालं भमिहाशुभात्मनः
शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् । तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं बिदुर्बुधास्ततो
भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ पञ्चमे-“यथा वर्णविधानमपवर्गश्चापि
भवति, योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मनि अनात्म्येऽनिरुक्तेऽनि-
लयने परमात्मनि बासुदेवेऽनन्यनिमित्ताभक्तियोगलक्षणो” अनेन
गद्येन मोक्षस्वरूपमुक्तं अतः भक्तानां भिन्न एव मोक्षः अभक्तानां
तु प्रीतिरेव मोक्ष इति विवेकः किंच एहिकामुष्मिके (पञ्चविधो
मोक्षः) साधने भक्तिरेव साधनं फलं च तथा च श्रुतौ “भक्ति-
रेवैनं नयति भक्तिरेवैनं दर्शयति भक्तिवशं पुरुषो भक्तिरेव भूयसी-
ति” काठश्रुतौ स्वरूपमुच्यते ।

प्रपञ्चस्य तु वस्तुत्वं भगवत् संग्रहेण वा ।
निवेदने तु शुद्धत्वं धातुत्वं (धातुजं) पुरटं यथा ॥
विषयाभिनिवेशेन भोगवान् विषयी स्मृतः ।
तदभावे विरक्तः स्यात् इत्येवं परमार्थता ॥
भक्तौ वैराग्यभोगौ तु ह्युदासीनतया मतौ ।
स्पृहा (महा) प्रसादस्वीकारो भक्तिरेव न भोगभृत् ॥
वैराग्यमुत्तरांगं हि व्यञ्जकं भक्तिवत्मानि ।
दाता तु भगवात् कृष्ण आत्मानमपि यच्छति ॥
इति ज्ञात्वा तु दातव्यं सर्वस्वं किमुतापरम् ।
तदीयत्वेन यद्वानं तद्वानं भगवत् कृतम् ॥
मदीयत्वेन यद्वानं तद्वानं प्राकृतं विदुः ।
भगवद्वस्तुना भोगो न कार्यः अधिकारिणा ॥
प्रसादेनैव कार्यो हि तदभावाय बध्यते

वैकुण्ठवृत्तगुल्मानां भक्तानां चेश्वरस्य हि ॥
 विग्रहो रूपचेष्टादिश्चिदानन्दतया मतः ।
 प्रकृतानां (प्रकृताणां) तु भक्तानां शरीरं नित्यमेव हि ॥
 चिदानन्दादिकं तस्मिन् सिद्धावस्थानुगं मतं ।
 सच्चिदानन्दरूपं हि ज्ञापयन्ति हि केचन ॥
 प्रतीतिर्नारदादौ हि वैष्णवासुरयोः यथा ।
 भक्ते दृष्टविरोधो हि मूर्त्तिदेहादिदर्शनात् ॥
 भक्तै नैव तु न ग्राह्यः प्रतीकोपासने यथा ।
 नारायणे तु तत्त्वानां न कदाचित् प्रलीनता ॥
 नित्यानन्दशरीरत्वाल्लक्ष्मी — भूमीवदिष्यते ।
 तेषां तु काय्यभूतानि तत्त्वान्यान्वसंतीति हि ॥
 सर्वब्रह्माण्डतत्त्वानां कारणानीति निश्चयात् ।
 एकैकशस्तु ब्रह्माण्डे तत्त्वानां भेद इष्यते ॥
 लीनता कार्यभूतानां कारणानां तु नित्यता ।
 मुक्तौ जीवस्य रागादेर्विनाशः शिष्टसंमतः ॥
 न तु प्रकृत्यधीनानां तत्त्वानां च कदाचन ।
 तत्त्वात्मकस्य देहस्य रागादिसहितस्य वै ॥
 विनाशो लीनता ज्ञेया नान्यतत्त्वस्य कुत्रचित् ।
 भगवद्धर्मशून्यं च जनं नैवावलोकयेत् ॥
 ईश्वरस्य च विज्ञानं शुष्कं तन्निष्ठकान् जनान् ।

इति श्रीभास्करात्मजनारायणभट्टविरचिते

भक्तभूषणसन्दर्भे भगवद्धामनिरूपणं

नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥